МІКОЛА ЕРМАЛОВІЧ

СТАРАЖЫТНАЯ БЕЛАРУСЬ

Віленскі перыяд

Мікола
Ермаловіч

Старажытная Беларусь

Віленскі перыяд

Мінск
Выдавецкі цэнтр
«Бацькаўшчына»
МП «Бесядзь»
1994

ББК 63.3 (4Бел)43
Е 72
УДК 947.6 «13»

Ермаловіч М.

Е 72 Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд.— Гіст. дасл. Мн.: Выд. цэнтр «Бацькаўшчына»: МП «Бесядзь», 1994.— 91 с.

ISBN 985-6026-01-6.

Гістарычны нарыс Міколы Ермаловіча з'яўляецца працягам кнігі «Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяды», якая была адзначана Дзяржаўнай прэміяй Рэспублікі Беларусь і Літаратурнай прэміяй імя Кастуся Каліноўскага і заваявала трывалую папулярнасць у чытачоў. У новай кнізе аўтар вядзе гаворку пра Віленскі перыяд старабеларускай дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага.

М. Ермаловіч працягвае сваю надзвычай каштоўную для асэнсавання нашай мінуўшчыны працу.

Е 9470600000 **ББК 63.3(4Беи)43**

ISBN 985-6026-01-6

Вільня

Калі папярэдні Новагародскі перыяд з'яўляўся часам станаўлення і ўмацавання Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ), то наступны — Віленскі, які таксама быў нядоўгім, бо працягваўся менш стагоддзя (з 1316-га да 1385 г.), быў часам бурнага тэрытарыяльнага росту гэтай беларускай дзяржавы, што і вывела яе ў лік найбуйнейшых тагачасных еўрапейскіх краін.

Мы ўжо гаварылі аб прычынах страты Новагародкам свайго сталічнага значэння[1]. Але побач з упадкам дамінуючага значэння яго і яго зямлі ў дзяржаве ішло ўзвышэнне Полацкага княства. Праўда, сталіца з Новагародка не «перайшла» ў сам Полацк, аднак яна зноў перамясцілася ў крывіцкую зямлю, у Вільню, якая была галоўным асяродкам племя крывічоў на ўсходзе сучаснай Літвы і, як убачым далей, стала цэнтрам аднаго з удзелаў Полацкага княства.

Што ж уяўляла сабой тады Вільня? Чаму менавіта яна стала пераемніцай Новагародка як сталіцы дзяржавы?

Найперш — пра ўзнікненне гэтага горада.

У летапісах XVI ст. вельмі маляўніча гаворыцца аб заснаванні Вільні Гедзімінам*.

Нібыта гэты князь, будучы на паляванні, натрапіў на прыгожую гару над ракою Вяллёю, дзе забіў тура, і таму яна ў далейшым стала называцца Туравай гарой. Паколькі было позна, Гедзімін вырашыў не вяртацца дадому ў Трокі, спыніўся ў даліне Свентарога, дзе пазней

---

* У беларускай навуковай літаратуры імя гэтага вялікага князя літоўскага традыцыйна ўжываецца ў форме «Гедымін», аднак Мікола Ермаловіч настойвае на сваёй форме, даючы гэтаму пэўныя абгрунтаванні. *(Заўвага рэд.)*

вялікіх князёў спальвалі пасля смерці, і там заначаваў. І прысніўся яму сон, што на гары, якую звалі Крывою, а цяпер завуць Лысаю, стаіць вялікі жалезны воўк, і ў ім равуць сто ваўкоў. І калі Гедзімін, прачнуўшыся, звярнуўся да валхва Ліздзейкі, каб ён разгадаў гэты сон, дык той сказаў: «Жалезны воўк азначае, што тут будзе сталіца, а што ў яго ўнутры раўло, то гэта слава аб гэтым горадзе, якая пойдзе на ўвесь свет». І вось Гедзімін, пачуўшы такое, адразу ж загадаў прывесці сюды людзей, каб закласці замкі, адзін на Свентарозе — Ніжні, і другі — на Крывой гары, і назваў гэтыя замкі Вільняй[2].

Вядома ж, перад намі легендарнае асэнсаванне ўзнікнення Вільні, тым больш што перад гэтым нешта падобнае гаварылася аб збудаванні Трокаў.

Археалагічныя ж дадзеныя сведчаць, што Вільня ўзнікла не ў XIV ст., а значна раней. Як паказалі даследаванні В. і Е. Галубовічаў (на жаль, цяпер яны чамусьці замоўчваюцца некаторымі даследчыкамі), Вільня была заснавана крывічамі[3]. Як адзначалася намі раней, пры разглядзе славянскага засялення Беларусі, крывічы рухаліся з захаду па Нёмане і яго прытоках, таму з'яўленне іх на Вяллі і заснаванне імі тут горада не было выпадковым. Менавіта гара, якая спачатку называлася Крывой, а пасля — Лысай, і стала месцам, дзе пачаткова аселі крывічы. Пасля яны заляжылі тут горад, які стаў называцца Крывіч-горадам (пазней — Крывым Горадам) і стаў адной са сталіц гэтага племя. Археалагічныя матэрыялы паказваюць, што паселішча, якое існавала на гэтай гары, было знішчана агнём у VII ст. н. э. І калі да таго часу кераміка і іншыя рэчы былі тут тыпова балцкімі, то пасля яны знікаюць і замяняюцца керамікай, характэрнай для славянскіх магільнікаў[4].

Як вядома, у VII ст. ішло славянскае засяленне тэрыторыі сучаснай Беларусі і ўсходняй часткі Літвы. Несумненна, што крывічы і знішчылі гэта балцкае паселішча, а на яго месцы заснавалі сваё, якое пазней і вырасла ў горад. Моцная, відаць, калонія крывічоў, пасяліўшыся тут, як убачым далей, не мірным шляхам, пачала ўмацоўвацца сярод балцкага насельніцтва, паступова асімілюючы яго і ператвараючы ў славянскае. Пра тое, што гэтае паселішча спачатку называлася Крывіч-горадам, сведчыць яго назва і ў нямецкіх хроніках — Крывічкаструм (Крывіцкая крэпасць), і ў літоўскай мове — «Крэйвепіліс»[5]. Аб славянскім паходжанні Вільні разам з яе назваю сведчаць і назвы гор, дзе яна пачаткова размяшчалася, і назвы замкаў і нават назва ракі (яна завецца не Нярысам, а Вяллёй, як называюць яе і сёння тутэйшыя беларусы). Невыпадкова таму нямецкі храніст XIV ст. Віганд Марбургскі і называў Вільню рускім горадам[6].

Усе гэтыя факты як найлепш адмятаюць спробы некаторых сучасных даследчыкаў прыменшыць або нават і зусім паставіць пад сумненне факт з'яўлення ў гэтым рэгіёне славянаў[7]. Менавіта славянская каланізацыя мела тут першаступеннае значэнне, у выніку чаго Вільня ўжо ў XIV ст. мела ўсе рысы славянскага горада. Вядома, гэта не адмаўляе таго, што тут жыло і іншапляменнае насельніцтва, у тым ліку і язычніцкае, якое ў літаратуры звычайна атаясамліваецца толькі з балтамі.

У сувязі з гэтым хочацца звярнуць увагу на такі факт. З 40-х гадоў XIV ст. захавалася гісторыя аб трох віленскіх пакутніках, якія перайшлі з язычніцтва ў хрысціянства, за што і паплаціліся жыццём. Тут асабліва цікава тое, што да прыняцця хрысціянства гэтыя асобы насілі яўна славянскія імёны — Кумец, Круглец, Няжыла. А гэта можа сведчыць, што язычнікамі ў той час маглі быць не толькі балты, але і славяне, найперш крывічы. Жывучы ў Вільні і ў яе наваколлі, яны былі адрэзаныя ад такіх буйных хрысціянскіх цэнтраў, як Полацк і Тураў, і маглі яшчэ доўга, як і балты, заставацца язычнікамі. Усё гэта трэба было ўлічваць, каб не перабольшваць значэння балтаў, якія звычайна толькі і атаясамліваюцца з язычнікамі ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага.

Як бачым, Вільня з'яўляецца спрадвечным беларускім горадам, і таму зразумела, што перанясенне туды сталіцы з Навагародка не толькі не магло паўплываць на беларускі характар Княства, але яшчэ больш падкрэслівала яго. Зрабіўшыся сталіцай, Вільня, як крывіцкі горад, яшчэ больш садзейнічала беларускай каланізацыі балцкіх земляў і асіміляцыі іх насельніцтва.

Аднак, менавіта з гэтага часу пачалі складвацца ўмовы для ўзнікнення погляду на Вялікае княства Лі-

тоўскае як дзяржавы літоўскай (у сучасным значэнні гэтага слова), дзе славянскія землі былі заваяваны літоўскімі князямі і знаходзіліся ў іх падначаленні. Рэч у тым, што ў сувязі з перанясеннем сталіцы з Навагародка ў Вільню і назва «Літва» пачала паступова пераходзіць з Верхняга Панямоння на ўсход сучаснай Літвы, выцясняючы адтуль старую назву «Аўкштайцію». Тым не менш у XIV ст. аўкштайцкія землі яшчэ не атаясамліваліся з Літвой. Гэта пацвердзіў нямецкі храніст П. Дусбург, які, гаворачы аб падзеях 1294—1300 гг., называў Аўкштайцію «уладаннем караля Літвы»[8]. Тое самае мы бачым і ў грамаце Гедзіміна ад 2 кастрычніка 1323 г. Ужо тое, што гэты князь, называючы сябе каралём Літвы, палічыў патрэбным у ліку іншых земляў, ад імя якіх ён заключыў мір, назваць і Аўкштайцію, гаворыць пра яе агульнавядомае ў той час найменне і пра тое, што тытул караля Літвы паходзіць не адсюль[9]. Наколькі доўга трымалася тут гэта назва, сведчыць яе ўжыванне Вітаўтам у 1422 г.[10] . Аднак, хоць і паступова, але назва «Літва» — найперш пад уплывам знаходжання тут сталічнай Вільні — замацоўваецца ў Аўкштайціі, выцесніўшы адтуль ранейшае найменне. Новая назва пачала ўспрымацца тут як адвечная, што і прывяло да атаясамлівання гэтай Літвы са старажытнай, і тым самым унесла, як мы ведаем, выключна вялікую блытаніну ў поглядзе на ўтварэнне Вялікага княства Літоўскага, выводзячы вытокі гэтай дзяржавы з тэрыторыі сучаснай Літвы, а не з Верхняга Панямоння, як было ў сапраўднасці.

Археалагічныя матэрыялы паказваюць, што Вільня да пачатку XIV ст. развілася ў такое значнае паселішча, што Гедзімін палічыў патрэбным перанесці сюды сталіцу дзяржавы.

Якога яны роду?

Паколькі Гедзімін лічыцца цэнтральнай постаццю ў родзе вялікіх князёў літоўскіх, якія, пачынаючы з XIV ст., называліся Гедзімінавічамі, варта яшчэ раз звярнуцца да пытання аб паходжанні гэтай дынастыі.

Паводле падання, якое з'явілася яшчэ ў XV ст. (упершыню яно зарэгістравана ў Я. Длугаша), вялікія літоўскія князі і знакамітыя літоўскія роды паходзяць ад славутых рымлянаў, што, ратуючыся ад Нерона, прыплылі ў вусце Нёмана і пачалі прасоўвацца па гэтай рацэ далей[11]. Мэтаю такой версіі было паказаць больш слыннае і даўняе паходжанне літоўскай знаці ў параўнанні з польскаю, якая пасля Крэўскай уніі ўсё больш настойліва імкнулася падначаліць сабе Вялікае княства Літоўскае. Унесеная Я. Длугашам і асабліва М. Стрыйкоўскім у іх творы, гэта легенда пашырылася ў гістарычнай літаратуры, нярэдка выдавалася за праўду. Вядома ж, Гедзімін, як і іншыя літоўскія князі, лічыўся нашчадкам знакамітых рымлянаў.

Але зусім інакш падаецца паходжанне вялікіх літоўскіх князёў у некаторых рускіх летапісах. Апавяданне пра гэта пачынаецца з падзей 1129 г., калі кіеўскі князь Мсціслаў Уладзіміравіч захапіў Полацк, а полацкія князі Рагвалодавічы (маецца на ўвазе прыналежнасць да гэтага роду полацкіх князёў) былі забраныя ў палон і высланыя ў Царград. Літва ж у той час даніну давала князям полацкім, а «владома своими гедманы». Але калі полацкія князі былі высланыя, «вильняне приложися дань давати королю Угорскому за страхование великого князя Мстислава Владимировича», а таксама «взяша собе по Царяграда князя Полотского Ростислава Рогволодовича детей: Давила-князя да брата его Мовкольда-князя»[12].

Гісторык У. Пашута цалкам адмаўляў праўдзівасць такога паказу генеалогіі вялікіх літоўскіх князёў, называючы яго тэндэнцыйна апрацаванай версіяй на карысць Масквы. У той жа час ён лічыў вартым увагі і даверу ўпамінанне гэтым летапісам сына полацкага князя Гердзеня — Андрэя (які быў цвярскім епіскапам), бо гэта паказвае на раннія культурныя сувязі Цверы і Літвы[13]. Незразумела, пры чым тут Літва, калі Гердзень і яго сын Андрэй не мелі да яе ніякага дачынення. Ды ўжо такая ў гэтага аўтара тэндэнцыя — усімі сродкамі ўзвышаць Літву і зацямняць ёю Беларусь.

Але хіба толькі гэта — адзіна праўдзівы факт у выкладзенай вышэй гісторыі? А тое, што Мсціслаў Уладзіміравіч захапіў у 1129 г. Полацк, у выніку чаго полацкія князі апынуліся ў Візантыі, хіба супярэчыць гістарыч-

най праўдзе? Гэтаксама як і тое, што Літва давала даніну Полацку, але знаходзілася ў кіраванні сваіх князёў-«гедманаў» і пасля захопу ў палон полацкіх князёў, страціўшы сваіх апекуноў, павінна была шукаць іншых абаронцаў, каб страхавацца ад нападу Мсціслава Уладзіміравіча. Гэта бясспрэчны факт, бо Лаўрэнцьеўскі і Іпацьеўскі летапісы засведчылі паходы гэтага князя пасля ўзяцця Полацка на Літву ў 1130 і 1131 гг.[14]. Праўда, застаецца незразумелым, чаму «вильняне» звярнуліся па дапамогу да ўгорскага (венгерскага) караля і сталі даваць яму даніну. Угоршчына не межавала з Літвою і наогул была ад яе далёка. І ўсё ж, відаць, угры абаранялі Вільню, бо адкуль маглі з'явіцца ў гэтым горадзе горы Угры, якія ўпамінаюцца ў летапісе. У ім хаваўся князь Яўнуд у 1345 г., ратуючыся ад сваіх братоў Кейстута і Альгерда[15]. Відаць, на гэтых гарах і размяшчалася ўгорскае войска, каб бараніць Вільню. Такім чынам, і гэты факт мае пад сабою падставы.

Але самае галоўнае для нас у гэтым летапісным апавяданні — паведамленне аб узяцці вільнянамі з Царграду сыноў высланага з іншымі полацкімі князямі Расціслава — Давіла і Маўкольда. Менавіта ад гэтых двух полацкіх князёў і пачынаецца ўласна дынастыя вялікіх князёў літоўскіх: ад першага з іх князі Від і астатнія, ад другога — Міндоўг. Тое, што такое магло адбыцца, зусім заканамерна. Вільняне, як мы ўжо ведаем, у большасці былі крывічамі, і ўвесь час знаходзіліся ў залежнасці ад полацкіх князёў, бачачы ў іх асобе сваіх законных гаспадароў. Гэта пацвярджаецца і фактам, які данеслі да нас польскія крыніцы: каля 1070 г. у Вільні сядзеў полацкі князь Расціслаў Рагвалодавіч[16], і таму невыпадкова вільняне ўзялі яго сыноў да сябе. Гэта яшчэ адно пацвярджэнне праўдзівасці Васкрасенскага летапісу. Такім чынам, ужо з 70-х гадоў XI ст. можна гаварыць аб існаванні Віленскага ўдзелу ў Полацкім княстве.

Праўда, трохі здзіўляюць імёны Расціслававых сыноў Давіла і Маўкольда — такія нетыповыя і нетрадыцыйныя для полацкай дынастыі. Аднак не выключана, што сапраўдныя іх імёны былі зменены з мэтаю скрыць іх полацкае паходжанне. Раней, пры асвятленні падзей 1129—1132 гг., намі адзначалася магчымасць таго, што не ўсе полацкія князі былі схопленыя і вывезеныя

ў Візантыю, а некаторыя з іх ураталіся ад палону, знайшоўшы прытулак у суседняй Літве. На гэта ўказвае хоць бы прыклад з Васількам Святаслававічам, які адразу ж пасля выгнання з Полацка ў 1132 г. кіеўскага стаўленіка Святаполка займае княжацкі пасад. Зразумела, што вярнуцца з Візантыі так хутка ён не мог, а значыць, дзесьці хаваўся — найверагодней, у Літве. Не выключана, што адной з мэтаў Мсціслававых паходаў на яе быў таксама і захоп полацкіх князёў, якія знайшлі там сабе прыстанак.

Аб тым, што Давіл і Маўкольд не былі выдуманымі асобамі, сведчыць той факт, што яны выступаюць тут удвух. Наўрад ці фальсіфікатару спатрэбілася б такое ўскладненне. Вельмі паказальны момант — ад Давіла выводзяцца ўсе вялікія літоўскія князі, пачынаючы ад Віда і Трайдзеня (ён названы тут Траенем) і канчаючы Гедзімінам і яго нашчадкамі, а ад Маўкольда толькі Міндоўг і яго сыны Войшалк і Доўмант (ён названы памылкова). Такім чынам, Міндоўг і Войшалк таксама паходзілі ад полацкай дынастыі. Цяпер становіцца зразумелым, чаму пасля смерці Войшалка, а за ім і Шварна, вялікакняскі пасад займаў Від, а пасля Трайдзень, бо са смерцю Войшалка абрывалася дынастычная лінія Маўкольда і таму законнымі пераемнікамі яе сталі нашчадкі Давіла. Найбольш праблематычнай з'яўляецца асоба сына Давіла — Віда. Рэч у тым, што ён больш нідзе ў летапісах, гэтак жа, як Давіл і Маўкольд, не ўпамінаецца. І ўсё ж гэта не дае падставы, каб адмаўляць яго гістарычную сапраўднасць. Па-першае, у летапісе ўказана такая яго індывідуальная рыса — як тое, што людзі яго Воўкам звалі. Гэту мянушку ён, відаць, заслужыў за свой няўрымслівы характар. Па-другое, у летапісе падкрэслены галоўны вынік яго дзейнасці, а менавіта тое, што ён далучыў да дзяржавы Дзярэўскую (г. зн. драўлянскую) зямлю. Гэта самае адзначана і ў адносінах да Трайдзеня, які далучыў Яцьвяжскую зямлю, і ў адносінах да Віценя, які пашырыў межы дзяржавы да Буга, што сапраўды было[17]. Сказанае вышэй можа сведчыць, што складальнік летапісу не апераваў выдуманымі асобамі і не прыпісваў ім уяўных дзеянняў, а чэрпаў гэтыя звесткі з пэўных крыніц, якія не дайшлі да нас. Калі мы гаварылі пра Трайдзеня, то ўказвалі, што засталося невядомым, хто быў вялікім

літоўскім князем пасля смерці Шварна ў 1268 г. і да пачатку княжвання Трайдзеня[18]. Дык вось у гэтым прамежку па ўсяму відаць і ўладарыў Від.

Усё адзначанае змушае нас не сумнявацца ў гістарычнай праўдзівасці гэтай асобы, якая фактычна і стала родапачальнікам дынастыі вялікіх літоўскіх князёў, што, відавочна, паходзіць ад полацкай дынастыі.

Хто ён, Гедзімін?

Хаця пра Гедзіміна і яго дзейнасць да нас дайшло параўнальна больш звестак, чым пра яго папярэднікаў на вялікакняскім пасадзе, аднак і гэтыя дадзеныя далёка няпоўныя, некаторыя з іх супярэчлівыя, зацемненыя або зусім легендарныя, (напрыклад, у выпадку з заснаваннем Вільні). Апроч таго, і ў навуковых даследаваннях застаўся шэраг недастаткова, або аднабакова асветленых момантаў дзейнасці Гедзіміна. Гэта і прымушае нас да асабліва ўважлівага разгляду адпаведных матэрыялаў.

Найперш — пра імя. У беларускай навуковай літаратуры яно ўжываецца ў форме «Гедымін», аднак ці з'яўляецца такое напісанне правільным? Зазначым, што ў крыніцах яно існуе ў розных варыянтах. Гедимин, Кедмин, Кгиндимин, Кредимин, Скиндимин, Gedimin, Gedimont, Giedymin[19]. Як бачым, усюды ў іх (у тым ліку і ў напісаных лацінкай), гук «д» вымаўляецца як мяккі. Праўда, у «Хроніцы Быхаўца» бачым «Gedymin», але тут «у» чытаецца як «і». Таму ў беларускай мове гэтае імя павінна вымаўляцца і пісацца ў форме «Гедзімін».

У гістарычных крыніцах мы нідзе не знаходзім формы «Гедымінас». І гэта відавочна закрэслівае спробы шэрагу даследчыкаў гэту форму імя Гедзіміна паказваць як пачатковую і сапраўдную. У свой час В. Юргевіч на аснове філалагічнага матэрыялу і зыходзячы з аналізу іншых форм імя Гедзіміна, паказаў, што яно, як і імёны іншых вялікіх літоўскіх князёў, славянскага паходжання. Што падобнае імя існавала ва ўсходніх славян, сведчыць назва вёскі «Едимоново» ў Цвярскім

павеце[20]. В. Юргевіч адначасова адзначыў недарэчнасць спробаў некаторых літоўскіх даследчыкаў тлумачыць імёны літоўскіх князёў, у тым ліку і Гедзіміна, на аснове літоўскай мовы.

Вельмі заблытаным з'яўляецца і пытанне, кім быў Гедзімін у адносінах да Віценя. Яшчэ ў Я. Длугаша гаварылася, што Гедзімін быў конюхам Віценя і забіў яго, змовіўшыся з жонкаю апошняга, а пасля захапіў ягоны вялікакняскі пасад. Гэтая чутка была пушчана з крыжацкага асяроддзя, каб тым самым паказаць нізкае паходжанне вялікіх літоўскіх князёў, што абражала ў той час у вачах свету ўсю дзяржаву, з якой Ордэн нязменна знаходзіўся ў варожых адносінах. Ахвотна падхапілі гэтую чутку пазней у Польшчы і ў Маскве, якія — кожная з свайго роду — імкнуліся падначаліць сабе Вялікае княства Літоўскае.

Пэўны час у гісторыкаў не было сумневу, што Гедзімін з'яўляўся сынам Віценя, як пра гэта сведчаць «Хроніка Быхаўца» і падобныя ёй летапісы[21]. Але надрукаваная ў 1867 г. грамата магістрата горада Рыгі[22] пераканаўча абвергла карыслівую выдумку аб нізкім паходжанні Гедзіміна. Праўда, адначасова названая грамата несла і новую праблему. У гэтым дакуменце Гедзімін называўся братам свайго папярэдніка Віценя, што і прынялі многія даследчыкі. Але яшчэ В. Васілеўскі паказаў, што слова «frater» (брат) і «pater» (бацька) вельмі падобныя сваім напісаннем і могуць выглядаць амаль аднолькава[23]. Мы лічым больш абгрунтаваным тое, што Гедзімін быў сынам Віценя. Мала верагодна, каб брат перажыў другога брата на 25 гадоў, прычым, улічваючы, што Гедзімін памёр не сваёй смерцю, г. зн., мог яшчэ пэўны час жыць. І яшчэ трэба ўлічыць, што сярод князёў быў звычай, нягледзячы на ступень сваяцтва (ці нават пры яго адсутнасці), называць адзін аднаго братам. Так, напрыклад, Альгерд называў сваім братам нават маскоўскага князя Дзмітрыя Данскога[24], хаця яны ніякімі сваякамі не былі. Усё адзначанае можа закрэсліваць і сведчанні рыжскага дакумента пра Гедзіміна як брата Віценя.

Не менш складанае і пытанне, калі і дзе стаў Гедзімін вялікім князем. Як правіла, сцвярджаецца, што ён заняў вялікакняскі пасад у 1316 г. Аднак нідзе ў крыніцах гэтая дата не пацвярджаецца, як не пацвярджаецца

і дата смерці Віценя, пра якога ў пазнейшых летапісах сказана, што ён памёр ад удару перуна[25]. На карысць 1316 г. як даты смерці Віценя можа сведчыць тое, што гэты князь у 1314 г. абараняў Гародню ад крыжакоў, а ў 1315 г. узяў у аблогу іх замак Хрыстмемель[26]. Але трэба згадаць і іншыя даты пачатку кіравання Гедзіміна, што маюцца ў паасобных крыніцах. Так, у адной з іх сказана, што «в лето 6813 (1305) нача княжити Кгедимин Витуновичь в Литве, в Новогородку и Кернове»[27]. Мы яшчэ звернемся да гэтага запісу, а зараз толькі адзначым, што калі паводле яго княжанне Гедзіміна пачалося значна раней, то ў «Хроніцы Літоўскай і Жмойцкай» гэта падзея аднесена на пазнейшую дату — на 1321 г.[28]. Заўважым таксама, што гісторык В. Васільеўскі лічыў пачаткам княжання Гедзіміна 1320 г.[29]. На жаль, ён не ўказаў, чым у сваім меркаванні кіраваўся, аднак, як мы ўбачым далей, прапанаваная В. Васілеўскім дата, магчыма, найбольш дакладная.

Наконт таго, дзе пачаў княжыць Гедзімін, у «Хроніцы Быхаўца» і ёй падобных крыніцах, названы Кернаў[30]. Гэта як быццам пацвярджае і згаданы намі летапісны ўрывак аб тым, што «Кгедимин нача княжити... в Литве, в Новогородку и Кернове» гэты факт паказвае, што назва «Літва» яшчэ не пашыралася на ўсход сучаснай Літвы, дзе знаходзіўся Кернаў, які таму і названы асобна. Але сведчанні адзначаных крыніц аб Кернаве, як сталіцы дзяржавы пасля Новагародку, не пацвярджаюцца граматай Гедзіміна ад 25 студзеня 1323 г. У ёй у ліку іншага гаворыцца аб пабудове Гедзімінам каталіцкіх храмаў. «Няхай будзе вам вядома, што мы два гады назад (у 1321 г.) у нашым горадзе Вільні ўноў пабудавалі адну царкву Ордэна прапаведнікаў, а таксама цэрквы Ордэна мінарытаў у вышэйупомненым намі горадзе Вільні адну, у Новагародку — другую, якую спалілі прускія крыжакі... і якую ў тым жа годзе мы загадалі аднавіць уноў»[31]. Як бачым, тут упамінаюцца два гарады — Вільня і Новагародак, адзін з якіх — новая сталіца, другі — старая. Відавочна, што калі б сталіцай Гедзіміна быў Кернаў, то там бы перш за ўсё і будаваліся храмы, аднак гэта не адзначана, што можа адмаўляць сталічнае значэнне Кернава. Усё гэта дазваляе лічыць, што менавіта Гедзімін перанёс сталіцу

Вялікага княства Літоўскага з Новагародка ў Вільню.

Некаторыя іншыя спрэчныя пытанні, звязаныя з асобаю Гедзіміна, мы закранем, разглядаючы яго дзейнасць.

Дзе мірна, а дзе пад прымусам

Як у адносінах да асобы Гедзіміна, так і ў адносінах да ягонай дзяржаўнай дзейнасці маецца шэраг цёмных мест. Яшчэ В. Антановіч у свой час слушна заўважыў, што з прычыны няяснасці датаў уваходжання паасобных земляў у склад Вялікага княства Літоўскага многае з гэтага адносілася да часоў Гедзіміна[32]. Таму ў гістарычнай навуцы пануе думка, што і тады ішло далейшае падначаленне нібыта аслабелых і таму безабаронных беларускіх земляў узмацнелай літоўскай дзяржаве. Аднак, як і раней, так і за часамі Гедзіміна, нічога гэтага не было, а ішло далейшае эканамічнае, палітычнае і культурна-этнічнае збліжэнне і аб'яднанне беларускіх земляў.

Паколькі Беларусь не ведала татарскага нашэсця і яе эканамічныя і культурныя цэнтры не былі разбураны, адзначаны працэс тут адбываўся хутчэй, чым у рускіх і ўкраінскіх землях, дзе ён быў перарваны татарскаю навалай. Вось чаму пашырэнне тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага ішло шляхам аб'яднання беларускіх земляў, якое адбывалася мірна. І таму мы не можам указаць дакладна, якая з іх і калі стала часткаю Вялікага княства Літоўскага. Можна толькі меркаваць, што ў час уладарання Гедзіміна ў склад дзяржавы ўвайшла Менская зямля, паколькі яе князь у 1326 г. разам з полацкім князем быў у складзе пасольства, якое ездзіла ў Ноўгарад. Па ўсяму відаць, што да Вялікага княства Літоўскага ў гэты час далучылася і Пінская зямля, бо ў летапісе сказана, што сын Гедзіміна Нарымонт-Глеб быў тут князем[33]. Але гэта вельмі праблематычна, бо ў іншых летапісах пра гэтага князя гаворыцца зусім іншае[34]. Трэба таксама памятаць аб тым, што Пінск адыграў важную ролю ва ўтварэнні Вялікага княства

Літоўскага: яго войска ў 1268 г. удзельнічала ў заваяванні Войшалкам Літвы[36].

Можна больш-менш упэўнена гаварыць, што межы беларускіх земляў, якія аб'ядналіся ў Вялікім княстве Літоўскім, у гэты час цягнуліся ад Дняпра на ўсходзе да Буга на захадзе, ад межаў Пскоўскага княства на поўначы да межаў Валынскага і Кіеўскага княстваў на поўдні. Праўда, у «Хроніцы Быхаўца» пад 1321 г. змешчана вельмі дэталёвае апавяданне аб паходзе Гедзіміна на гэтыя землі і далучэнні іх да сваіх уладанняў[36]. Але гэта даволі пераканаўча абвергнуў В. Антановіч[37].

Такое становішча беларускіх земляў, у прыватнасці, іх больш ранняе злучэнне ў параўнанні з іншым усходне-славянскім абшарам, дало ім значныя перавагі. Найперш гэта забяспечыла ім дамінуючае значэнне ў Вялікім княстве Літоўскім. Менавіта беларускія землі вызначылі яго ўнутраную і знешнюю палітыку, што яскрава і выявілася ў дзяржаўнай дзейнасці Гедзіміна. Ужо тое, што ён перанёс сталіцу ў Вільню, якая з'яўлялася пераважна крывіцкім горадам, яскрава падкрэслівала, чыімі інтарэсамі ён будзе кіравацца найперш у сваёй дзейнасці.

Калі аб'яднанне беларускіх земляў адбывалася мірна, то ўваходжанне ў склад дзяржавы балцкалітоўскіх земляў па-ранейшаму праходзіла шляхам іх гвалтоўнага далучэння. Як у свой час Міндоўг выгнаў літоўскіх князёў, калі ён «зане Литву», як Войшалк, які пагалоўна вынішчаў ворагаў сваіх пры заваяванні Літвы, Дзяволтвы і Нальшчанаў, як Трайдзень распраўляўся з нальшчанскімі феадаламі, як Віцень вёў барацьбу з Жамойцкай знаццю, якая не прызнавала яго ўлады, схіляючыся да саюза з Ордэнам, так і Гедзімін фактычна пачаў сваю дзейнасць з барацьбы з тымі ж самымі жамойтамі, што па-ранейшаму супраціўляліся вялікакняскай уладзе і знаходзілі падтрымку ў крыжакоў[38].

Гедзімін, як і ўсе яго папярэднікі на вялікакняскім пасадзе, таксама заваёўваў балцкія землі. Таму зразумела, чаму, як яшчэ зазначаў В. Антановіч, літоўцы (у сучасным значэнні гэтага слова) так варожа адносіліся да вялікакняскай дынастыі[39]. Прычына ў тым, што дынастыя гэтая была ім чужой.

На фоне такіх фактаў вельмі ўжо непераканаўча гучаць сцверджанні аб Вялікім княстве Літоўскім як літоўскай дзяржаве, што ўтварылася ў выніку заваявання літоўскімі князямі беларускіх і іншых славянскіх земляў. Усё, як мы бачылі, адбывалася наадварот. Таму не можа быць гаворкі ні аб Вялікім княстве Літоўскім як літоўскай дзяржаве (таксама ў сучасным значэнні гэтага слова), ні аб тым, што вялікія літоўскія князі былі выразнікамі інтарэсаў літоўскіх феадалаў, бо апошнія ўвесь час супраціўляліся ўтварэнню Вялікага княства і з'яўляліся ворагамі гэтага гістарычнага працэсу.

Але хаця ўваходжанне беларускіх земляў у склад Вялікага княства Літоўскага і было мірным, яго нельга ўяўляць ідылічным. Гэтыя землі не столькі падначальваліся вярхоўнай уладзе, колькі навязвалі ёй патрэбную ім палітыку. Гэта і давала ім у межах дзяржавы шырокую аўтаномію, а таксама магчымасць ажыццяўлення ранейшых мэт, якіх яны не маглі б дасягнуць, калі былі раз'яднанымі. Сказанае найперш адносіцца да найбольш буйнай і развітай складовай часткі Вялікага княства Літоўскага — Полацкай зямлі.

Аднаўленне Полацкай палітыкі ў адносінах да Пскова і Ноўгарада

Раней ужо гаварылася аб паступовым узвышэнні Полацкай зямлі ў новай дзяржаве, якое пачалося з 80-х гг. XIII ст. і знайшло яскравае выяўленне пры Гедзіміне. Менавіта інтарэсы Полацка найперш і вызначалі дзяржаўную палітыку гэтага князя. Як вядома, Полацк на працягу ўсёй ранейшай сваёй гісторыі быў у непрыязных адносінах са сваімі паўночнымі суседзямі — Псковам і Ноўгарадам, якіх ён імкнуўся падначаліць сабе. Ужо першы вядомы нам полацкі князь Рагвалод нападаў на Наўгародскія валасці, чым і быў выкліканы паход наўгародскага князя Уладзіміра Святаслававіча ў 980 г. на Полацк[40]. У 1021 г. князю Брачыславу Ізяслававічу ўдалося нават здабыць

Ноўгарад. У 1065 г. Усяслаў Чарадзей ваяваў супроць Пскова і таксама часова захапіў Ноўгарад. Узнаўлялася гэтая варожасць і на працягу XII ст. У наступным дзесяцігоддзі яна заціхла з прычыны сумеснай барацьбы Полацка, Пскова і Ноўгарада з крыжакамі, але ў канцы XIII ст. зноў аднавілася, сведчаннем чаго можа быць паход «літвы» на Ловаць, г. зн. на Наўгародскую зямлю. Вядома ж, ён, як і ўсе набегі «літвы» на гэтую, а таксама на Пскоўскую і Смаленскую землі ў першай палове XIII ст., быў арганізаваны Полацкам.

Аднак у часы Гедзіміна гістарычныя абставіны для правядзення ранейшай палітыкі, найперш у адносінах да Пскова і Ноўгарада, намнога змяніліся. З аднаго боку, аб'яднанне асноўнай масы беларускіх земляў дало магчымасць полацкай палітыцы перарасці ў агульнадзяржаўную. З другога боку, у гэты час Пскоў і Ноўгарад ужо не былі цалкам самастойнымі, а ўсё больш уцягваліся ў арбіту палітычнага прыцягнення Маскоўскага княства. Вось чаму полацка-наўгародская і полацка-пскоўская супярэчнасці менавіта тады і перараслі ў міждзяржаўныя супярэчнасці Беларускай дзяржавы (якою найперш было Вялікае княства Літоўскае) і Маскоўскага княства, хаця дасюль іх узаемаадносіны былі мірнымі, што знайшло сваё выяўленне ў шлюбе маскоўскага князя Сімяона Іванавіча з дачкой Гедзіміна Анастасіяй[41].

Што да адносінаў з Псковам, дык трэба зазначыць, што ён сам імкнуўся вызваліцца з-пад залежнасці ад Ноўгарада, спадзеючыся ў гэтым абаперціся на дапамогу Вялікага княства Літоўскага. Апроч таго, Пскоў цярпеў ад нападаў крыжакоў, і гэта змушала яго звяртацца да суседняй дзяржавы, якая таксама вяла зацятую барацьбу з крыжакамі. Цяжкасці Пскова з мэтаю прыцягнення яго пад сваю ўладу і выкарыстоўваў Гедзімін. Ён заўсёды пасылаў пскоўцам на дапамогу свайго зяця Давыда Гарадзенскага. У літаратуры ёсць сцверджанне, што апошні нібыта быў сынам пскоўскага князя Доўманта[42], і што пасля смерці яго быў абраны князем Пскова, хоць па незразумелых прычынах чамусьці пайшоў на бацькаву радзіму (Доўмант быў родам з Беларусі), але пскоўцы па-ранейшаму бачылі ў ім свайго князя і таму клікалі яго да сябе на выручку ў цяжкія моманты. Аднак усё гэта не пацвярджаецца крыніцамі, і, найперш, пскоўскімі летапісамі. Найверагодней, што Давыда Гарадзенскага пасылалі пскоўцам на дапамогу ў барацьбе з крыжакамі як умелага военачальніка. Упершыню гэта адбылося ў 1322 г. Крыжакі, нягледзячы на пераміp'е, учынілі на Чудскім возеры дзікі гвалт над пскоўскімі людзьмі. Для помсты чужынцам і быў пакліканы Давыд Гарадзенскі. На чале свайго беларускага войска і пскоўскага апалчэння ён уварваўся за р. Нарву ў крыжацкія ўмацаванні, нанёс ім цяжкі ўрон і з багатай здабычай і пяццю тысячамі палонных вярнуўся ў Пскоў[43]. Вядома ж, крыжакі не маглі пакінуць такую ганебную для іх паразу без адказу і 11 мая 1323 г. зноў напалі на Пскоў. І гэтым разам дапамог Давыд Гарадзенскі, які адагнаў ворага, знішчыўшы яго сценабітныя машыны і іншае ўзбраенне[44]. Новая перамога была асабліва важная для Пскова, бо Ноўгарад чамусьці не прыйшоў яму на дапамогу.

На жаль, разлічваць на Давыда Гарадзенскага пскоўцы больш не маглі. У 1325 г., у час паходу на чале вялікага войска супроць Брандэнбурга, ён быў па-здрадніцку забіты мазавецкім рыцарам Андрэем. Так трагічна абарвалася жыццё гэтага славутага сына Беларусі, які стаіць у шэрагу самых выдатных палкаводцаў свету.

Смерць Давыда Гарадзенскага была выкарыстана Гедзімінам у сваіх інтарэсах. Лічачы сябе спадкаемцам свайго зяця, ён стаў прэтэндаваць на валоданне Псковам як сваёй законнай спадчынай. У пэўнай ступені гэта было выгадна і для Пскова, якому выпадала магчымасць выйсці з-пад улады Ноўгарада, што яму, відаць, здавалася горшай, чым улада Гедзіміна.

Першыя супярэчнасці з Масквой

Тым часам на гістарычнай арэне з'явілася новая сіла — Маскоўскае княства. Менавіта тады і пачалося яго ўзвышэнне, асабліва калі маскоўскім князем стаў сучаснік Гедзіміна Іван Каліта (ён

памёр на год раней за літоўскага ўладара. Пры Каліце пачынае фарміравацца і ажыццяўляцца дзяржаўная канцэпцыя Масквы як законнага гаспадара ўсіх рускіх земляў, у тым ліку, вядома, і Наўгародскай, і Пскоўскай.

Іван Каліта не мог не бачыць, што Масква ўжо трохі запазнілася з клопатам пра збіранне рускіх земляў і што гэтая дзейнасць пачалася ўжо на заходніх рускіх землях, тыя аб'ядналіся ў адзінай дзяржаве, што ўсё больш разрасталася на ўсход, пагражаючы пашыраць сваю ўладу на Пскоў і Ноўгарад. Гэта таксама не схавалася ад пільнага вока Івана Каліты. Да таго ж згаданыя рускія землі ўжо самі сталі адчуваць сілу Масквы і таму шукалі ў яе падтрымкі.

Вось жа Ноўгарад, убачыўшы імкненне Пскова вызваліцца з-пад яго ўлады, і звярнуўся па дапамогу да Івана Каліты, які і даў зразумець, што ён не пацерпіць умяшання Гедзіміна ў справы Пскова і стане на бок Ноўгарада. Як бачна, калі ў ранейшыя часы Полацк меў справу толькі з Псковам і Ноўгарадам як са сваімі праціўнікамі, то Вялікае княства Літоўскае як пераемнік Полацкай палітыкі ў адносінах да гэтых земляў стала мець справу не толькі з імі, але (і галоўным чынам) з Масквой. Так пачаліся беларуска-маскоўскія супярэчнасці, якія ў далейшым і стануць адным з найгалоўнейшых і найбольш адмоўных фактараў гісторыі Беларусі.

Нягледзячы на першую няўдачу, Гедзімін не спыніў сваёй палітыкі ў адносінах да Пскова. Але калі раней ён дамагаўся гэтага горада і яго воласці як сваёй спадчыны, то цяпер выкарыстаў цвярскога князя Аляксандра Міхайлавіча, які трапіў тады ў складаную палітычную сітуацыю за дзеянні супроць татараў. Выгнаны са свайго пасаду Іванам Калітой па патрабаванні Арды, ён вымушаны быў уцякаць у Пскоў, дзе яго прыязна прынялі і выбралі за князя (гэтаму садзейнічаў і Гедзімін). Усё тое зноў-такі было не даспадобы Ноўгараду, які бачыў тут спробу адасаблення ад яго Пскова. І наўгародцы зноў знайшлі дапамогу ў Маскве, адкуль да іх з войскам прыйшоў Іван Каліта. Ды не толькі ён, але і маскоўскі мітрапаліт Феагност, на што трэба звярнуць асаблівую ўвагу, бо гэта паказвае, якой надзейнай духоўнай зброяй у руках маскоўскіх князёў была праваслаўная царква.

Даведаўшыся, што Іван Каліта хоча ісці з Ноўгарада на іх, пскоўцы заявілі пра свой намер абараняць горад да канца. Гэта напалохала Івана Каліту, і ён звярнуўся да мітрапаліта Феагноста з просьбаю: калі горад не адмовіцца ад Аляксандра Міхайлавіча, застрашыць пскоўцаў пракляццем. Мітрапаліт так і зрабіў. Аляксандр Міхайлавіч мусіў пакінуць Пскоў і знайсці прыстанішча ў Гедзіміна. І гэта зразумела. Гедзімін праз сваю прыхільнасць да Аляксандра Міхайлавіча дэманстраваў зацікаўленасць лёсам Пскова. І калі Іван Каліта са сваёй дружынаю вярнуўся з Ноўгарада ў Маскву і заняўся іншымі справамі, якія адцягвалі яго ўвагу ад Пскова, то, прабыўшы паўтара года ў Вялікім княстве Літоўскім, Аляксандр Міхайлавіч па просьбе пскоўцаў і, вядома ж, з дапамогай Гедзіміна, зноў вярнуўся ў гэты горад[45].

Але гэтага, каб уцягнуць Пскоў у залежнасць, для Гедзіміна было яўна недастаткова. Мітрапаліт Феагност зноў выходзіць на першы план у справе ўтрымання Пскова пад уладаю Ноўгарада, а тым самым і пад уладаю Масквы. Рэч у тым, што Пскоў, не маючы свайго епіскапа, залежаў ад наўгародскага ўладыкі. А ў той час, як мы ўжо ведаем, з прыкладу таго ж Феагноста, царкоўная ўлада як найлепш мацавала ўладу палітычную. Вось чаму без выхаду з-пад царкоўнай улады Ноўгарада (гэта магло адбыцца толькі ў выніку атрымання свайго епіскапа) Пскоў не мог канчаткова пазбавіцца залежнасці ад яго. Гэта добра разумеў і Гедзімін. У 1331 г., па ўсім відаць, не без ініцыятывы самога вялікага князя, калі мітрапаліт Феагност быў у Ноўгарадзе-Валынскім, пскоўцы звярнуліся да яго з просьбаю даць ім у епіскапы манаха Арсенія. Мітрапаліт добра ведаў, чым гэта можа скончыцца, і таму рашуча адмовіў.

Няўдача палітыкі Гедзіміна ў адносінах да Пскова, як бачна, была найперш вынікам шчыльнай сувязі апошняга з Ноўгарадам, якому таксама на працягу стагоддзяў супрацьстаяў Полацк. Таму зразумела, што ўзаемаадносіны з Псковам арганічна перарасталі ва ўзаемаадносіны з Ноўгарадам і вызначалі іх характар. Ноўгарад не выпускаў з-пад сваёй улады Пскоў, абапі-

раючыся на Маскву. І ў той жа час, ён не хацеў апынуцца пад яе ўладай сам, а таму ішоў на саюз з Вялікім княствам Літоўскім.

Вось гэтую супярэчнасць становішча Ноўгараду і выкарыстоўваў у сваіх інтарэсах Гедзімін, асабліва калі абвастраліся наўгародска-маскоўскія адносіны.

У 1333 г. Іван Каліта на адмову Ноўгарада аддаць яму «закамскае срэбра», захапіў падуладныя наўгародцам Таржок і Бежацкі Верх. І вось Ноўгарад, каб паказаць сваю моцную апору, бярэ да сябе Гедзімінавага сына Нарымонта-Глеба і аддае яму ў кармленне Ладагу, Арэхавец, Карэльскую зямлю і палову Капор'я[46]. Гэта паказала Івану Каліце, хто з'яўляецца яго галоўным праціўнікам у справе збірання вакол Масквы рускіх земляў. У выніку адносіны паміж дзяржавамі абвастрыліся, і Іван Каліта сабраўся ісці супроць Гедзіміна вайною. Апошні не мог не разумець усёй небяспекі гэтага, ведаючы, што за спіной Масквы стаіць дапамога Арды, і таму пастараўся кончыць справу мірам, падмацаваўшы яго шлюбам сваёй дачкі Аўгусты з сынам Івана Каліты Сімяонам. З свайго боку, і Іван Каліта пайшоў Ноўгараду на ўступкі, адмовіўшыся ад ранейшых патрабаванняў. Трэба зазначыць, што прыняцце Нарымонта ў Ноўгарад таксама не дало патрэбных вынікаў для Гедзіміна. Баючыся Масквы, Ноўгарад не хацеў падпасці і пад уладу Вялікага княства Літоўскага і аддаць яму частку сваёй тэрыторыі. Таму ён дыпламатычна перадаў Нарымонту тыя землі, якія не межаваліся з Княствам. Зразумела, Нарымонт не мог быць вельмі зацікаўленым у гэтым, і большую частку жыцця правадзіў на радзіме, пакінуўшы на наўгародскіх землях сына Аляксандра. А калі ў 1337 г. на гэтыя землі напалі шведы, ён, не жадаючы ваяваць з імі, назаўсёды з сваім сынам вярнуўся на радзіму.

Аднак гэтымі няўдачамі не закончылася для Вялікага княства Літоўскага барацьба за Пскоў і Ноўгарад. Гэта быў толькі пачатак аднаўлення традыцыйнай полацкай палітыкі.

Узаемаадносіны з Рыгай і Ордэнам

Але не толькі пскоўска-наўгародскімі справамі Полацка павінен быў займацца Гедзімін. Адначасова не меншую ўвагу ён быў змушаны ўдзяляць і яшчэ больш важнаму клопату Полацка — яго барацьбе з крыжакамі. І гэта зразумела, бо калі ў першым выпадку Полацк наступаў, то ў другім — абараняўся ад свайго найбольш небяспечнага ворага. З пачатку XIII ст., захапіўшы ў Полацка Ніжняе Падзвінне, крыжакі не спынілі далейшага націску на крывіцкую зямлю, робячы на яе рабаўнічыя набегі і беручы ў палон яе людзей. Усё гэта знясільвала Полацкую зямлю. Абарона Полаччыны, якая з'яўлялася важнейшай складовай часткаю Вялікага княства Літоўскага як у эканамічных, так і ў культурных адносінах, станавілася галоўнай задачай дзяржавы, што і знаходзіла выяўленне ў дзейнасці Гедзіміна.

Наколькі князя непакоілі беды, што прыносілі крыжакі Полацкай зямлі, сведчыць яго пасланне біскупам Дэрпцкаму, Эзэльскаму, дацкаму намесніку Рэвельскай зямлі і Радзе г. Рыгі ад 22 верасня 1324 г. Вось красамоўнае сведчанне таго, што тварылі крыжакі: уварваўшыся «ў зямлю полацкую, яны яе варожа разарылі, людзей і коней захапілі... таксама роўна 40 дзён пасля гэтага яны зноў, як драпежныя варвары, жорстка спустошылі тую зямлю, бязлітасна забілі 80 людзей, а некаторых павялі з сабою разам з 50 коньмі, адзеннем і іншым дабром»[47]. Трэба думаць, што пасланне Гедзіміна і прынятыя ім захады аб спыненні такіх дзеянняў з боку лівонцаў мелі вынікі.

Крыжацкая пагроза для Полацка ішла непасрэдна з боку Лівонскага ордэна, паміж якім, з аднаго боку, і з рыжскім архібіскупам і магістратам Рыгі, з другога ўжо доўгі час існавала ўзаемная варожасць. Гэтую акалічнасць і выкарыстаў Гедзімін: ён стаў на бок Рыгі, што дыктавалася інтарэсамі Полацка, для якога выгадна было трымаць гандлёвыя сувязі з Рыгай. Немалаважным было і тое, што гэта намнога аслабляла пазіцыю Лівонскага ордэна і змушала яго на заключэнне міру, што найперш ішло на карысць таксама Полацка.

Апроч таго, Гедзімін імкнуўся выклікаць з еўрапейскіх краін у сваю дзяржаву каланістаў, найперш рознага роду рамеснікаў, якія б пашыралі сваё высокае майстэрства і культуру сярод насельніцтва Вялікага княства Літоўскага[48]. Трэба зазначыць, што тут Гедзімін браў прыклад з Полацка, які ўжо з даўніх часоў меў цесныя сувязі з Захадам, заключаў з Рыгаю гандлёвыя ўмовы. У выніку ў галоўным горадзе крывічаў і ў іншых цэнтрах яго зямлі жыло нямала выхадцаў з заходніх краін, што садзейнічала больш высокаму ўзроўню яго культуры ў параўнанні з іншымі землямі Вялікага княства Літоўскага. Усё гэта не магло застацца па-за ўвагаю Гедзіміна. У 1323 г. ён накіраваў некалькі пасланняў да жыхароў заходніх гарадоў з запрашэннем пераязджаць ў яго дзяржаву, дзе ім будуць забяспечаны выгодныя ўмовы. Рыжскі магістрат паспрыяў вялікаму князю, падрадзіўшыся рассылаць гэтыя пасланні па гарадах, куды яны былі адрасаваныя, і паручыўшыся за іх сапраўднасць. Як бачым, саюз з Рыгай даваў Вялікаму княству значныя выгоды.

Пра што пасведчыў летапіс пад 1326 г.

Палітыка Гедзіміна ў адносінах да Рыгі і Ордэна і прывяла да заключэння ў 1326 г. міру, адначасова і з немцамі, і з Ноўгарадам. Аб гэтым у летапісе зроблены такі запіс: «того же лета приехаша послы из Литвы брат Гедиминов князя литовского воин Полоцкий Василий Менский князь Федор Святославич и доконаша мир с Новгородци и с Немци»[49]. Хаця гэты запіс, як бачым, вельмі лаканічны і таму ў многім таямнічы, аднак ён захоўвае важную для нас інфармацыю. Мы ў свой час ужо разглядалі гэты запіс у сувязі з высвятленнем прыналежнасці названых тут гістарычных асобаў і прыйшлі да высновы, што гаворка ідзе тут не пра трох, як гэта сцвярджалася некаторымі даследчыкамі, а пра двух чалавек: пра полацкага валадара, княжацкае імя якога было Воін, а хрысціянскае — Васілій, і пра менскага князя Фёдара Святаславіча[50].

Што ж да таго, ці быў Воін-Васілій братам Гедзіміна, як аб гэтым сказана ў летапісе, то адзначым, што ў некаторых іншых крыніцах (летапіс Аўраамкі, Сафійскі І, Ніканаўскі, Васкрасенскі і іншыя летапісы) аб гэтых асобах сказана не «брат», а «братия», гэта значыць, што не толькі Воін-Васілій, але і Фёдар Святаславіч быў братам Гедзіміна. Апошні факт прымушае сумнявацца, ці былі яны абодва братамі Гедзіміна. Як ужо намі адзначалася, у князёў быў звычай называць адзін аднаго братам нават пры адсутнасці сваяцтва. Усё гэта дае важкія падставы сумнявацца ў тым, што Воін-Васілій, а тым болей Фёдар Святаслававіч, былі братамі Гедзіміна.

Але найбольшую цікавасць у высвятленні асобы Воіна ўяўляе тое, што адзначанае летапіснае паведамленне — адзінае сведчанне пра гэтага князя. І тут паўстае пытанне: калі ён пачаў княжыць у Полацку? У свой час В. Данілевіч меркаваў, што Воін мог стаць полацкім князем толькі пасля смерці Віценя, які, маўляў, у 1307 г. захапіў Полацк і, далучыўшы яго да сваіх уладанняў, не даў яму асобнага князя, пра што нібыта сведчыць грамата епіскапа Якава[51]. Мы ўжо казалі пра выдуманасць полацкіх падзей, якія нібыта адбываліся ў 1307 г.[52]. Віцень не мог заваёўваць Полацк, бо ў гэтым не было патрэбы, паколькі Полацкая зямля ўвайшла ў склад Вялікага княства Літоўскага яшчэ ў 60-х гг. XIII ст. пры Войшалку. Тое, што Полацкая грамата была пасланая ў Рыгу ад імя епіскапа, яшчэ не гаворыць аб адсутнасці ў Полацку князя. Епіскап падпісваў граматы і тады, калі ў Полацку быў князь, як гэта мы бачым у 1338 г.[53]. Такім чынам, час пачатку княявання Воіна ў Полацку для нас застаецца зацемненым, але імя яго яскрава сведчыць, што ён належаў да полацкай дынастыі, якая, як бачна, прадаўжала панаваць у сваёй спадчыннай зямлі, у той час як ва ўсёй дзяржаве панавала яе віленскае адгалінаванне.

Паказальна таксама і ўпамінанне менскага князя. На працягу амаль 170 гадоў з часу, калі ён вёў міжусобную барацьбу з Полацкам, у 50—60-х гг. XII ст., Менск быў знік з нашых летапісаў, і мы нічога не ведаем аб яго гісторыі ў гэты час. І вось, як выяўляецца, Менск не толькі не занепаў у сваім развіцці, але і захаваў свой удзел, а гэта значыць, што ён меў значную

палітычную вагу ў дзяржаве, да якой належаў. Пра гэта сведчыць і важнае дзяржаўнае даручэнне, што выконваў менскі князь.

Менавіта пасольская місія полацкага і менскага князёў уяўляе для нас найбольшую цікавасць. Вядома ж, такое даручэнне гэтым князям не было выпадковым. Папершае, мы маем яскравае сведчанне таго, хто выконваў дыпламатычныя даручэнні Гедзіміна — прадстаўнікі беларускіх земляў. Па-другое, гэта адначасова сведчыць, што ў міры з Ноўгарадам і немцамі былі найперш зацікаўлены Полацкая і Менская землі. Мір падпісваўся адначасова з двума праціўнікамі, і гэта забяспечвала на пэўны час знешнюю бяспеку.

І хрысціянства, і язычніцтва

У гістарычнай літаратуры пануе думка, што Вялікае княства Літоўскае да Крэўскай уніі было язычніцкай дзяржавай і што, натуральна, яе ўзначальвалі вялікія князі-язычнікі. Аднак такое сцвярджанне, як і шэраг іншых, што датычыць гісторыі гэтай дзяржавы, з'яўляецца вынікам тэндэнцыйнасці даследчыкаў, якія наўмысна не ўлічвалі відавочныя гістарычныя факты.

Як можна гаварыць аб Вялікім княстве Літоўскім як язычніцкай дзяржаве, прынамсі, да Крэўскай уніі, калі ўжо першай яе сталіцаю стаў праваслаўна-хрысціянскі Навагародак, а яе першы вялікі князь Міндоўг, перш чым заняць свой пасад, павінен быў у 1246 г. разам са сваімі баярамі прыняць «веру Христову от Востока»[54] (г. зн. праваслаўе). У 1252 г. ён з палітычных мэт прымае каталіцкую веру і каралеўскую карону ад рымскага папы[55]. Другі вялікі князь Войшалк — сын Міндоўга — быў, як вядома, настолькі аддадзены праваслаўю, што прыняў манаскі чын і заснаваў манастыр[56]. Свой вялікакняскі пасад Войшалк перадаў праваслаўнаму Шварну — сыну Данілы Галіцкага[57]. Не мог быць язычнікам і наступны вялікі князь Трайдзень, хаця ён такім і характарызуецца ў Галіцка-Валынскім летапісе, а адсюль

і ў гістарычнай літаратуры. Як мы ўжо зазначалі, ён не мог быць язычнікам і тым больш літоўцам, бо меў славянскае імя, як, дарэчы, і яго чатыры браты, што паводле таго ж Галіцка-Валынскага летапісу, з'яўляліся хрысціянамі. У той час існавала завядзёнка называць бязбожнікамі, паганымі, язычнікамі ўсіх сваіх ворагаў, незалежна ад веравызнання. Яскравы прыклад — Трайдзень, які зацята ваяваў з галіцка-валынскімі князямі, і атрымаў ад іхняга летапісца адпаведную характарыстыку. Ды зноў-такі праваслаўны Навагародак, асабліва калі ўлічыць, што перад гэтым тут княжыў надзвычай шчыры праваслаўны Войшалк, не пацярпеў бы на сваім пасадзе язычніка. А ці мог Віцень, будучы язычнікам, увесці дзяржаўны герб — «Пагоню», дзе на шчыце «збройнага» рыцара была выява крыжа?[58] Невыпадкова таксама ж тое, што полацкі епіскап Якаў называў Віценя «сынам сваім»[59].

Пасля прыведзеных відавочных фактаў наўрад ці можна гаварыць, што Гедзімін быў язычнікам, і што ён быў «першы з літоўскіх вялікіх князёў, якія зразумелі неабходнасць прыняцця хрысціянства»[60]. Аднак менавіта ў сувязі з Гедзімінам і найбольш сцвярджаецца аб перавазе язычніцтва ў Вялікім княстве Літоўскім. Што ж з'явілася падставай для такога погляду. Гэтаму садзейнічала некалькі акалічнасцяў. Найперш успрыняцце Княства як краіны, дзе дамінавала язычніцтва, ішло з Ордэна і Рыгі, паколькі яны межаваліся з Жамойціяй, што сапраўды была язычніцкай. Дзякуючы гэтаму і стваралася ўражанне, нібыта язычніцтва пануе ва ўсім Вялікім княстве Літоўскім, а Гедзімін — кароль язычнікаў, што і знайшло адбіццё ў нямецкіх хроніках.

Аднак гэта зусім не адпавядае сапраўднасці. Жамойція і іншыя балцка-літоўскія землі складалі ў дзяржаве значна меншую частку абшару ў параўнанні з беларускімі, якія дамінавалі ў ёй, і насельніцтва якіх было ў цэлым хрысціянска-праваслаўным. І таму паўстае пытанне: ці магло яно падначальвацца вялікаму князю-язычніку?

Але найбольш важным аргументам на карысць перавагі язычніцтва ў Вялікім княстве Літоўскім з'яўляецца шэраг дакументаў 1322—1324 гг., якія нібыта сведчаць аб намеры Гедзіміна ахрысціць сваю дзяржаву ў каталіцкую веру. І сапраўды аб гэтым сведчыць пасланне

Гедзіміна рымскаму папу Іаану XXII у 1322 г.[61]. Аднак дэталёвы разгляд гэтага і іншых, звязаных з ім, дакументаў наводзяць на думку, што гаворка ішла не столькі аб хрышчэнні язычнікаў, колькі аб перахрышчэнні праваслаўных у каталікаў. Так, у лісце стража прускіх мінарытаў Мікалая да вернікаў ад 25 лістапада 1323 г. гаворыцца аб Гедзіміне, што ён «жадае з усімі прыбліжанымі і з усім каралеўствам ахрысціцца»[62]. Зразумела, што ўсе «прыбліжаныя» Гедзіміна і ўсё яго каралеўства не складалася толькі з язычнікаў. Можа, гэта непраўдзівае сведчанне? Але вось у буле Іаана XXII ад 1 чэрвеня 1324 г., якая павінна была служыць інструкцыяй і адначасова пацвярджаць паўнамоцтвы легатаў, якія накіроўваліся да Гедзіміна з мэтаю хрышчэння, увесь час гаворыцца аб «схізматыках», якія павінны будуць прызнаць уладу рымскага папы, а аб літоўскіх язычніках у ёй прама не ўпамінаецца, і нават сам Гедзімін лічыцца, як відаць, схізматыкам[63]. Такім чынам, папскае пасольства ехала да Гедзіміна з яснай мэтай: перавесці праваслаўнае насельніцтва (у тым ліку і самога Гедзіміна), г. зн., «схізматыкаў», у каталіцкую веру. Прычына такога намеру Гедзіміна ясная: ён хацеў тым самым пазбавіцца ад нападаў крыжакоў. Яго пасланне да папы перапоўнена скаргамі на крыжакоў і шматлікімі фактамі разбурэнняў і рабаўніцтваў, што чыніліся крыжакамі. Магчыма, прыняцце каталіцтва пазбавіла б, на ягоную думку, крыжакоў аднаго з іх заўсёдных і галоўных апраўданняў, што, маўляў, усё рабілася пад знакам пашырэння веры Хрыстовай, і менавіта — каталіцкай. Аднак рэч у тым, што калі пасольства прыбыло ў Вільню і перайшло непасрэдна да клопатаў аб хрышчэнні, Гедзімін адмовіўся ад ранейшага намеру, сказаўшы, што ён гэтага не прасіў пісаць у сваім пасланні і што словы пра хрышчэнне самахоць напісаў яго сакратар манах Бертольд[64].

Але ўсё-такі, калі меркаваць, што Гедзімін меў сапраўды намер правесці хрышчэнне ў каталіцкую веру (а гэта пацвердзіў яго перакладчык)[65], дык што прымусіла яго адмовіцца? Адказ далі папскія лягаты. Яны даведаліся, што супроць хрышчэння выступілі жамойты, але не па сваёй ініцыятыве, а па нагаворы прускіх крыжакоў, ад якіх яны атрымлівалі багатыя дары[66]. Што ж, гэта цалкам зразумела, бо ў выпадку хросту

існаванне прускага Ордэна страціла б усялякі сэнс, паколькі ён меў сваім галоўным абавязкам пашыраць хрысціянства сярод язычнікаў, у тым ліку і сярод жамойтаў.

Варта таксама падкрэсліць: хрышчэнне ў каталіцкую веру сарвалася не толькі па віне падкупленых жамойтаў, але і ў выніку пазіцыі праваслаўнага насельніцтва, што таксама адзначана ў згаданым раней дакуменце[67]. Якраз другая прычына і была галоўнаю, бо праваслаўныя складалі ў краіне большасць. Апроч таго, сталіца дзяржавы Вільня таксама была пераважна славянскім горадам і моцным асяродкам праваслаўя. Гедзімін не мог з усім гэтым не лічыцца, што, па сутнасці, і закрэсліла заходы па прыняцці каталіцтва.

У духу полацкіх традыцый

Яшчэ ў свой час В. Васілеўскі заўважыў падабенства стылю адказаў Гедзіміна папскім паслам са стылем граматы полацкага епіскапа Якава. Указваючы на словы Гедзіміна, што ён гатовы прызнаць папу айцом, бо апошні старэйшы за яго, даследчык адзначаў: «Яны (гэтыя словы Гедзіміна.— М. Е.) прасякнутыя тым жа духам, які чуецца ў словах полацкага епіскапа Якава, які называў і рыжскіх ратманаў, і князя Віценя, і палачанаў дзецьмі сваімі, а мітрапаліта айцом. Гэты дух адчуваецца ў словах іншых літоўскіх князёў, што засвоілі рэлігійныя і асабліва народныя погляды епіскапа Полацкага»[68].

Сапраўды, у дзеяннях і словах Гедзіміна, як і іншых вялікіх князёў літоўскіх, да Крэўскай уніі яскрава адчуваецца верацярпімасць палачанаў, што выявілася і ў дзейнасці іх князёў. Яшчэ Генрых Латвійскі зазначыў у сваёй «Хроніцы Лівоніі», што полацкія князі не навязвалі падначаленым прыбалтыйскім язычніцкім плямёнам хрысціянскай веры, а задавольваліся толькі даніной з іх[69]. Верацярпімасць панавала і ў адносінах да язычнікаў на карэнных полацкіх землях. Гэтым мы можам растлумачыць той факт, чаму на тэрыторыі По-

лаччыны аж да канца XIV ст. існаваў шраг язычніцкіх астравоў: у ваколіцах Абольцаў (цяперашні Талачынскі раён), Гайны (Лагойскі раён) і інш. Тут жыло балцкае насельніцтва, на якое ў час хрышчэння Русі ў канцы X ст. хрысціянства не пашыралася, і якое, відаць, ужо асімілявалася беларусамі, але захавала язычніцтва. Такое становішча магло існаваць толькі там, дзе этнічная асіміляцыя і пашырэнне хрысціянства праходзілі «без шуму і гвалту», як вельмі слушна вызначаў гістарычны почырк беларусаў у адносінах да іншапляменнікаў і іншаверцаў А. Качубінскі.

Надзвычай яскрава выяўляецца гэты почырк і ў Гедзіміна. Ён увесь час падкрэслівае сваю верацярпімасць, заяўляючы, напрыклад: «Няхай хрысціяне шануюць бога свайго па-свойму, рускія — па-свойму, палякі — па-свойму, а мы шануем бога па-нашаму звычаю»[70]. Гэтыя словы, на першы погляд, могуць гаварыць на карысць таго, што Гедзімін быў сапраўды язычнікам, калі ён сябе аддзяляе ад хрысціянаў, русскіх і палякаў. Але згаданае Гедзімінава выслоўе вельмі супярэчлівае, каб рабіць з яго такую выснову. Сапраўды, калі пад хрысціянамі ён разумеў крыжакоў, то чаму ён асобна ад іх называў палякаў, што, як і крыжакі, былі католікамі. І наогул, гэтыя словы Гедзіміна даюць падставу лічыць і палякаў, і рускіх таксама язычнікамі, паколькі яны аддзеленыя ад хрысціянаў. Такім чынам, сказанае вялікім князем можа толькі пацвярджаць яго талерантнасць. А гэта значыць, што ў Княстве панавала ў гэты час не толькі полацкая дзяржаўная палітыка, але і полацкая ідэалогія, якая мела на мэце мірную, «без шуму і гвалту» асіміляцыю і хрысціянізацыю язычніцкага насельніцтва. Вось у чым і трэба найперш бачыць прычыну няўдачы ўсёй вышэйапісанай і заблытанай да неверагоднасці гісторыі са спробаю акаталічвання не толькі язычніцкага але, магчыма, і праваслаўнага насельніцтва Вялікага княства Літоўскага. Гэта хрышчэнне, задуманае як аднаразовы акт, мела б гвалтоўны характар і супярэчыла б духу полацкіх традыцый, а таксама і духу Гедзіміна як іх выразніка, што і прывяло вялікага князя да адмовы ад ранейшага намеру (калі такі сапраўды ў яго быў, у чым, як мы бачылі, ёсць вялікія сумненні).

Незалежна ад таго, ці намер прыняць каталіцтва

ішоў ад Гедзіміна, ці не ад яго, гэтая задума была асуджаная на правал. І не толькі таму, што яе не магла прыняць ні праваслаўная большасць, ні язычніцкая меншасць, у прыватнасці, Жамойція. Яна магла таму і мірыцца з праваслаўнай большасцю, што не бачыла з яе боку ніякага рэлігійнага прымусу. Іншая рэч — стаўленне да каталіцтва, якое жамойты атаясамлівалі з гвалтам, бо якраз такім шляхам яно насаджалася крыжакамі. Зразумела, што яны інакш, як варожа, паставіцца да намеру прыняць каталіцтва не маглі. Яны маглі мірыцца з праваслаўным князем, а не з каталіцкім. Такія разважанні прыводзяць да высновы, што Гедзімін, відаць, быў праваслаўным, асабліва калі нагадаць, што праваслаўнымі былі дзве яго жонкі. Наўрад ці яны рызыкнулі б выходзіць замуж за язычніка. Праваслаўнымі, як убачым далей, былі і Гедзімінавы сыны.

Трэба адзначыць, што ў самы апошні час у літаратуры з'явіліся звесткі аб тым, што Гедзімін, нягледзячы на першую няўдачу з хрышчэннем, зрабіў другую спробу ў 1340—1341 гг. Гэтым разам ён нібыта звязаўся з Чэхіяй, адкуль і прыйшло дзесяць ксяндзоў, каб прынесці язычнікам хрысціянства. Аднак, як адзначаў чэшскі храніст Бенеш, ад якога і ідуць згаданыя звесткі, «свае парадзіўшыся, самога князя атрутаю атруцілі»[71]. Як бачым, гэтае паведамленне ўносіць пэўныя карэктывы ў наша ўяўленне аб жыццёвым фінале Гедзіміна: ён не загінуў у баі, як гаварылася раней, а быў сваімі атручаны.

Цяжка сказаць, чаму гэта крыніца не была вядомая даследчыкам да самага апошняга часу і наколькі ёй можна давяраць. Магчыма, што яна і бясспрэчная, асабліва калі ўлічыць, што, паводле яе, Гедзіміна атруцілі «свае», г. зн., што па-ранейшаму хрышчэнню ў каталіцтва супраціўлялася ўсё насельніцтва дзяржавы — як праваслаўныя, так і язычнікі.

Такім чынам і ў часы Гедзіміна Вялікае княства Літоўскае было пераважна хрысціянскаю краінай, дзе панаваў дух цярпімасці да язычніцкай меншасці. А гэта і стварала атмасферу непрынящця новай рэлігіі.

Саюз з Польшчай, яго плюсы і мінусы

І ўсё ж менавіта ў той перыяд пачала нараджацца пагроза для мірнага суіснавання хрысціянства і язычніцтва, якое існавала ў Вялікім княстве Літоўскім.

Крыжацкі Ордэн быў аднначасова ворагам і Вялікага княства і Польшчы. А гэта, натуральна, не магло не прывесці да ідэі адзінства суседніх дзяржаў для сумеснай барацьбы са смяртэльна небяспечным праціўнікам. Перад Гедзімінам паўстала перспектыва ў змаганні з хрысціянска-каталіцкім Ордэнам уступіць у саюз з такой жа хрысціянска-каталіцкай Польшчай. А апошняя, ваюючы з Ордэнам, у той жа час і вучылася ў яго. Яна добра разумела, што для крыжакоў пашырэнне каталіцтва было аднначасова і заваяваннем тых земляў, куды яны прыносілі сваю веру. Менавіта такую тактыку і пераймалі польскія вярхі ў крыжацкіх верхаводаў.

Пашырэнне каталіцкай веры стала асноўным напрамкам і польскай экспансіі. І хоць гэта з усёй выразнасцю выявілася пазней, ужо пасля Крэўскай уніі, аднак тагачаснае збліжэнне Польшчы і Вялікага княства Літоўскага з'явілася своеасаблівым пралогам гэтае экспансіі. Зразумела, што такі погляд польскіх вярхоў на пашырэнне каталіцызму не мог ажыццяўляцца ў Вялікім княстве без прымусу, зноў-такі выклікала непазбежнасць падначалення першай.

Ужо пры Гедзіміне, як сведчаць яго пасланні, каталіцтва пранікае ў ягоную дзяржаву, для чаго ў Навагародку і Вільні ўзводзіліся касцёлы[72]. Сам вялікі князь клапаціўся аб прыездзе манахаў, якія добра ведаюць польскую мову[73]. Як у свой час полацкі князь Уладзімір даваў нямецкаму манаху Мейнарду дазвол на хрышчэнне падуладных Полацку ліваў, не падазраючы, што гэтым самым ён адчыняў дарогу для крыжацкай агрэсіі, так і талерантны Гедзімін не толькі не супраціўляўся, але і садзейнічаў пранікненню каталіцызму ў Вялікім княстве Літоўскім, зноў-такі не падазраючы, што ён адчыняе дарогу польскай экспансіі.

Але, магчыма, Гедзімін пазней зразумеў усю небяспеку прыходу каталіцызму ад Польшчы, як і ад

Ордэна. І таму, калі верыць паведамленню чэшскага храніста Бенеша, вырашыў прыняць каталіцтва ад чэхаў, што, вядома, магло б істотна зблытаць карты польскім вярхам. Таму — калі падзеі разгортваліся сапраўды так,— нельга дзівіцца жорсткай расправе з Гедзімінам, да чаго пэўна ж прыклалі руку і польскія стаўленікі ў Вільні (магчыма, яны — найперш). Але ўсё гэта будзе пасля, тым больш што пачаўся працэс палітычнага збліжэння дзвюх суседніх дзяржаў на грунце адзінай барацьбы з крыжакамі.

Насамперш заслугоўвае ўвагі тое, што ініцыятыва заключэння саюза была пададзеная з боку Польшчы. І гэта невыпадкова. Польшча ўжо даўно і даволі балюча цярпела ад нямецкай агрэсіі. Варта нагадаць, што яшчэ Уладзіслаў IV Кучаравы, які быў каралём з 1147-га па 1173 г., адмовіўся на карысць немцаў ад славянскай зямлі паміж Одэрам і Эльбай (тады гэтыя рэкі мелі яшчэ славянскія назвы — Одра і Лаба). Пагроза нямецкай агрэсіі ўсё больш навісала над Польшчай, якая, не маючы патрэбных сіл, магла толькі абараняцца. А ёй трэба было наступаць, бо толькі пры такой умове яна магла спыніць нямецкі наступ. Вядома, у такім становішчы трэба было шукаць надзейнага саюзніка. Ім быў выбраны ўсходні сусед — Вялікае княства Літоўскае. Па-першае, для яго нямецкая пагроза была таксама выключна небяспечнай, і гэта рабіла яго саюзнікам надзейным. Па-другое, Польшча бачыла ў асобе свайго ўсходняга суседа магутную сілу, удары якой адчула на сабе. Аб гэтым асабліва добра пасведчыў магутны ўдар беларускіх войскаў на чале з Давыдам Гарадзенскім на Добрынскую зямлю. Польшча хацела мець на ўсходзе не небяспечнага ворага, а моцнага саюзніка. І ў гэтым яна не памылілася.

Збліжэнне Польшчы з Вялікім княствам пачалося, як гэта было тады зазвычаена, з завязвання сваяцтва паміж каранаванымі асобамі дзвюх дзяржаў. Польскі кароль Уладзіслаў Лакетка паслаў у Вільню некалькі сваіх магнатаў з мэтаю сватаць за свайго адзінага сына дачку Гедзіміна Альдону (у «Хроніцы Быхаўца» яна называецца Ганнай і адзінай дачкой Гедзіміна[74], але гэта не адпавядае сапраўднасці, бо ў Гедзіміна было тры дачкі). Вялікі князь даў на гэта згоду, і Ганна выправілася ў Кракаў, узяўшы з сабою ў якасці вена вялікую

колькасць польскіх ваеннапалонных. Шлюбная ўрачыстасць прайшла з бляскам. Польскі кароль у гонар гэтай падзеі нават устанавіў ордэн Белага Арла[75]. 28 чэрвеня 1325 года паміж Уладзіславам і Гедзімінам быў заключаны наступальны і абарончы саюз супроць Ордэна.

З гэтай жа прычыны і па такім самым сцэнарыі адбылося збліжэнне з Гедзімінам Мазавецкага князя Трайдзеня. Ён таксама ажаніў свайго сына з Гедзімінавай дачкой Марыяй, пасля чаго быў заключаны аналагічны дагавор. Цікава зазначыць, што незадоўга перад гэтым князь Трайдзень разам з другім мазавецкім князем Самавітам у сваім лісце да рымскага папы Іаана XXII пісаў аб марнасці заключэння міру з Гедзімінам і аб тым, што Ордэну трэба па-ранейшаму весці з ім вайну[76]. Што ж, такая змена ў паводзінах да Ордэна не была выпадковай. Трайдзень пад націскам варожых сілаў павінен быў зразумець, што ордэнская агрэсія такая ж небяспечная і для яго, як і для Вялікага княства Літоўскага. Гэтым самым ён выправіў памылку свайго прадзеда Конрада Мазавецкага, які ў 1227 г. для барацьбы з прусамі, што нападалі на яго землі, запрасіў крыжакоў, чым дапамог ім умацавацца ў Прыбалтыцы і ў далейшым стаць самымі заядлымі ворагамі палякаў.

Бясспрэчна, што збліжэнне Польшчы і Вялікага княства Літоўскага было ўзаемавыгаднай справай. І ўсё ж яно было больш выгаднае для Польшчы. Пра гэта красамоўна сведчыць ужо тое, што якраз ёй і належала ініцыятыва. І сапраўды, Польшча, усё больш знемагаючы ад барацьбы з крыжакамі, паступова траціла свае землі. У літаратуры выказана думка, што, збліжаючыся з Польшчай, Гедзімін знайшоў сабе саюзніка ў барацьбе з Ордэнам[77]. Аднак усё было наадварот, моцнага саюзніка набыў сабе не Гедзімін, а Польшча.

Польшча ў гэты час была ўцягнута ў канфлікт папы з германскім імператарам Людовікам Баварскім, прычым стаяла на баку першага, у той час як другога падтрымлівалі крыжакі. Таму ўдар па іх сапраўды быў ударам па іх саюзніку і па Ордэну. З улікам гэтага і можна зразумець, чаму ў 1326 г. быў зроблены сумесны паход войск Польшчы і Вялікага княства на Брандэнбург, дзе ўладарыў сын Людовіка Баварскага. Гэта вайсковая акцыя была найбольш удалая, відаць, шмат у чым дзякуючы таму, што войска Вялікага княст-

ва (яно складалася з 1200 вершнікаў) узначальваў Давыд Гарадзенскі. Менавіта ягоная конніца і адыграла ў разгроме брандэнбургскага войска вырашальную ролю, забраўшы шмат багацця і павёўшы з сабою звыш 6000 палонных[78]. На жаль, як мы ўжо ведаем, гэта быў апошні паход выдатнага беларускага палкаводца. У час вяртання ён быў забіты мазавецкім рыцарам Андрэем па прозвішчу ці то Госць ці то Гасцінскі[79].

Не менш паспяховым атрымаўся паход туды ў сакавіку наступнага, 1327 г., што ўзначальваў сын Гедзіміна Альгерд, які тады быў віцебскім князем. Ён прасунуўся аж да Франкфурта-на-Одэры і таксама вярнуўся з багатай здабычай.

Вайна была зацяжной і ішла з пераменным поспехам. У 1331 г. пасля пэўнага зацішша яна ўзнавілася. Ордэнскія атрады спустошвалі Куяўскую зямлю, а праз некаторы час прускае і лівонскае войскі ўварваліся ў раён Каліша і Гдыні, дзе шмат нарабавалі і ўзялі вялікі палон. Асабліва трэба спыніцца на бітве пад Плоўцамі 27 верасня 1331 г., якая ў літаратуры падаецца як вялікая перамога войск Польшчы і Вялікага княства Літоўскага. Але гэта не зусім так. Сапраўды, на пачатку ордэнскія войскі пацярпелі моцнае паражэнне, а іх верхавод Дзітрых нават быў узяты ў палон. Але крыжакі, ачуняўшы ад няўдачы, перайшлі ў наступ, вызвалілі з палону Дзітрыха і нанеслі польскаму войску паражэнне[80].

Перамогі Давыда Гарадзенскага і Альгерда не маглі не ўстрывожыць Прускі ордэн, які неўзабаве, летам 1327 г. пачаў вайну з Польшчай і Вялікім княствам.

Толькі ў святле збліжэння Вялікага княства з Польшчай становіцца зразумелай прычына заключэння міру ў 1326 г. полацкім князем Воінам-Васілём і менскім Фёдарам Расціславічам ад імя Гедзіміна з Ноўгарадам і немцамі (пад апошнімі разумеліся лівонцы). Гэта патрэбна было дзеля таго, каб сканцэнтраваць вайсковыя сілы на захадзе, дзе сапраўды і былі атрыманы вялікія перамогі. Нядаўна была выказана думка, што гэта было вялікім дасягненнем палітыкі Гедзіміна, паколькі «Літва (аўтар пададзенага меркавання разумее Вялікае княства Літоўскае выключна як літоўскую дзяржаву ў сучасным значэнні гэтага слова) ўпершыню сама актыўна ўдзельнічала ў палітыцы Заходняй Еўро-

пы» і што гэта «ўмацоўвала літоўска-польскі саюз»[81]. Аднак той самы аўтар прызнае правал гэтай палітыкі Гедзіміна, што ў далейшым і прывяло «Літву Гедзіміна на край бездані»[82]. І гэта сапраўды так. Па-першае, Вялікае княства Літоўскае, як відаць з вышэйсказанага, было ўцягнута ў палітычнае жыццё Заходняй Еўропы не столькі само сабою, колькі Польшчаю, якая найперш выйгравала ад умацавання літоўска-польскага саюза. Гэта дало ёй магчымасць перайсці ў сутыкненні з крыжакамі ад абароны да наступу. Да таго ж гэты саюз неўзабаве пасля бітвы пад Плоўцамі распаўся. Далейшая ізаляцыя Вялікага княства Літоўскага ад еўрапейскіх краін прыпісваецца язычніцтву Літвы. У прыватнасці, Венгрыя ў дадатак да тэрытарыяльных супярэчнасцей, маўляў, не пажадала мець справу з язычніцкай краінай[83]. Аднак гэта не магло быць асноўнай прычынай, бо Вялікае княства ў большай ступені было дзяржавай хрысціянскай. Ды і наогул, паўтараем, ніякага намеру ў Гедзіміна ўмешвацца ў еўрапейскія справы не было. Ён быў уцягнуты ў іх Польшчай на глебе барацьбы з агульным для іх крыжацкім ворагам.

Барацьба з Лівоніяй

Барацьба з крыжакамі была накіравана супроць Прускага ордэна — галоўнага ворага Польшчы, у той час як галоўным ворагам Вялікага княства Літоўскага з'яўляўся Лівонскі ордэн. Менавіта ён і выкарыстаў узніклыя спрыяльныя ўмовы, каб умацаваць свае пазіцыі на ўсходзе. Тое, што паход на Брандэнбург у 1326 г. узначальваў Давыд Гарадзенскі, а ў 1327 г. Альгерд, які на той час ужо быў князем крэўскім і віцебскім, можа сведчыць, што ў гэтых акцыях удзельнічалі пераважна беларускія войскі. Вось жа заключэнне міру ў 1326 г. і адцягненне беларускіх збройных сілаў з усходу на захад і садзейнічалі Лівонскаму ордэну ў яго далейшай экспансіі.

Нам ужо добра вядома, што Гедзімін у барацьбе з лівонцамі абапіраўся на Рыгу, якая не прызнавала над

сабою ордэнскай улады. Саюз з гэтым горадам найперш быў выгадны Полацку, які ўжо больш за стагоддзе вёў з ім бойкі гандаль. Імкненне парушыць еднасць інтарэсаў Рыгі і Полацка і стала галоўнаю мэтай Лівонскага ордэна.

Ордэн найперш імкнуўся падначаліць Рыгу. Зыходным пунктам стала выстаўленае рыжанам патрабаванне парваць усе сувязі з Вялікім княствам Літоўскім. Гэта было непрымальным для Рыгі, паколькі найперш падарвала б яе гандаль. Трэба зазначыць, што на частку прыбытку ад яго прэтэндавалі лівонцы, што асабліва раздражняла рыжанаў. Найбольш іх гандлёвым справам шкодзіла тое, што вусце Дзвіны знаходзілася ў руках у іхніх супернікаў. Гэта і прымусіла рыжанаў у чэрвені 1328 г. зрабіць напад на крэпасць Дзінамінют, якая кантралявала вусце Дзвіны. Аднак тая акцыя не мела поспеху. Вядома, лівонцы не маглі пакінуць такіх дзеянняў без пакарання. Рыжане звярнуліся па дапамогу да Гедзіміна, паабяцаўшы аддаць яму некалькі сваіх крэпасцей. Але рыцары, уведаўшы пра гэта, захапілі паабяцаныя Гедзіміну замкі. Прыйшоўшы з войскам у Лівонію і ўбачыўшы гэта, Гедзімін разграміў і спаліў іншыя, менш абароненыя замкі лівонцаў. Аднак такі помслівы крок не мог выратаваць Рыгу. Ён толькі яшчэ больш умацоўваў намер Ордэна канчаткова падначаліць яе сабе, тым больш што ёй у гэты момант ніхто не мог дапамагчы. Ажыццявіўшы ў пачатку 1329 г. поўную блакаду Рыгі і пазбавіўшы рыжан магчымасці атрымліваць звонку жыццёва неабходныя прыпасы, лівонцы праз 13 месяцаў прымусілі горад здацца і прызнаць верхавенства Ордэна. Апроч усяго іншага ў выніку гэтага Рыга была пазбаўлена сувязі з Вялікім княствам Літоўскім.

Паколькі Лівонскі ордэн не быў звязаны з Прускім у яго барацьбе з Польшчай, пасля аб'яднання з Рыгай гэта дало магчымасць усе свае сілы накіроўваць супроць Вялікага княства Літоўскага, аслабленага удзелам у вайне Польшчы з прусакамі. Лівонскія атрады ўчынілі напады на землі Вялікага княства, найперш на Жамойць, у 1330, 1332 і 1333 гг. Не абміналі яны і беларускіх земляў. У 1333 г. лівонцы хадзілі на Полацк, сюды ж яны накіраваліся і ў наступным годзе пасля паходу пад Вільню, дзе знішчылі 1200 чалавек. У 1336 г,

крыжакі, сярод якіх было 200 знакамітых еўрапейскіх асобаў, зрабілі паход у Нальшчанскую зямлю (Нарачанскі край) на крэпасць Пулен. Аднак яе абаронцы і навакольныя жыхары пасля чарговай аблогі спалілі сябе, каб не аддацца ў рукі непрыяцеля.

Трэба зазначыць, што Польшча ў гэты час не прыйшла на дапамогу Вялікаму княству Літоўскаму. Больш таго, у 1337 г., калі рыхтаваўся новы аб'яднаны паход на Вялікае княства, польскі кароль Казімір (той самы, што ажаніўся з дачкой Гедзіміна Альдонай), хоць сам і не прыняў у гэтай вайсковай акцыі, аднак намнога яе аблегчыў, заключыўшы мір з тэўтонамі. Паход гэты быў накіраваны да вярхоўя ракі Дубісы, гэта значыць на тэрыторыю сучаснай Літвы. І вось што здзіўляе. Крыжакі прыйшлі туды, збудавалі сваю крэпасць Марыенбэдэр, далей прайшлі да Нёмана і на яго правым беразе паставілі крэпасць Байербург, пасля авалодалі крэпасцю Веленай і, перабудаваўшы яе, назвалі Фрыдбургам. Толькі потым заложнікі вярнуліся ў Прусію. І вось за ўвесь гэты час ім не было аказана ніякага супраціўлення, гэтак жа, як і раней, пры варожым нападзе на Пулен. Тое ж самае мы бачым і пры нападзе на Жамойць у 1339 г., калі двухдзённы рабунак быў спынены не вайсковай сілай, а выключна вялікім марозам, які і прымусіў крыжакоў вяртацца назад. Гэтак жа крыжацкі паход на Жамойць у 1340 г. быў асуджаны на няўдачу не сілаю войскаў праціўніка, а адлігаю[84]. З усяго гэтага вынікае, што так званыя вялікія літоўскія князі менш за ўсё думалі аб абароне літоўскіх (у сучасным значэнні гэтага слова) земляў і іх насельніцтва. Яшчэ В. Антановіч слушна заўважыў, што насельніцтва карэннай Літвы варожа адносілася да вялікакняскай дынастыі[85]. І Гедзімін не быў тут выключэннем. Як мы ўжо ведаем, яшчэ не будучы вялікім князем, ён расправіўся з жамойцкімі старшынамі за іх сепаратысцкія дзеянні, што, відаць, надоўга засталося ў памяці як жамойцаў, так і Гедзіміна.

Гэта, па ўсяму відаць, добра ведалі і крыжакі, і таму, карыстаючыся безабароннасцю земляў, у прыватнасці, Жамойці, так упэўнена будавалі тут свае ўмацаванні. Асабліва небяспечным быў Байербург, які знаходзіўся ўжо на правым беразе Нёмана, гэтым самым з'яўляючыся трывалай апорай для далейшага прасоўвання. І сапраўды, дзяржава апынулася над безданню. Толькі цяпер, з вялікім спазненнем, Гедзімін убачыў небяспеку і зрабіў спробу знішчыць пабудаваныя крыжацкія крэпасці, да таго ж умацаваныя агнястрэльнай зброяй, якая толькі-толькі пачала ўжывацца ў Еўропе. Аднак пры штурме Байебурга, паводле сведчання Віганда, быў забіты куляю. (Як ужо адзначалася, ёсць звесткі, што тут загінуў не Гедзімін, а яго старэйшы сын Вітаўт, які, на жаль, нідзе больш у крыніцах не ўпамінаецца, што робіць яго існаванне праблематычным). І, наогул, трэба адзначыць, звесткі аб даце Гедзімінавай смерці вельмі супярэчлівыя. Так, паводле Віганда, яна прыпадае на 1337 г., паводле Я. Длугаша — нават на 1307 г., а паводле М. Стрыйкоўскага — на 1328 г. Аднак усе яны памылковыя, і сучасная гістарычная навука лічыць найбольш дакладнай датай гібелі Гедзіміна — 1341 г. Па некаторых звестках, Гедзімінава цела яго сыны прывезлі ў Вільню і спалілі на высокай гары згодна з язычніцкім абрадам[86]. Вельмі маляўніча гэта апісана ў «Хронікі Літоўскай і Жмойцкай»[87]. Аднак названая крыніца з'яўляецца, па сутнасці, перакладам «Хронікі М. Стрыйкоўскага», і, як у яго, гэтая падзея пададзена пад 1328 г. Болей сведчанняў аб такім пахаванні Гедзіміна мы не сустракаем ні ў якіх іншых крыніцах. І таму, найверагодней, гэтыя звесткі трэба лічыць адным са шматлікіх домыслаў М. Стрыйкоўскага. Няма сумнення ў тым, што Гедзімін быў праваслаўным хрысціянінам. Вядома ж, нават сёння ў пахаванні хрысціянаў захоўваюцца некаторыя элементы язычніцтва. Трэба думаць, што іх значна больш было ў часы Гедзіміна.

25-гадовае княжанне гэтага ўладара было важным прамежкам нашай мінуўшчыны, і таму аб'ектыўная яго ацэнка мае прынцыповае значэнне для правільнага разумення далейшай беларускай гісторыі. У гэты час выразна пазначыліся як станоўчыя, так і адмоўныя асаблівасці нашага далейшага гістарычнага жыцця. Да першых трэба аднесці як найбольш важную — аб'яднанне асноўнай масы беларускіх земляў. Гэта надало ім моц і прыцягальную сілу для далейшага пашырэння, асабліва ва ўсходнім і паўднёвым кірунках, што і пачалося неўзабаве пасля Гедзімінавай смерці. Аб'яднанне стала трывалым грунтам і для канчатковага фармавання беларускай народнасці, яе культуры і мовы.

Гэтую акалічнасць трэба асабліва падкрэсліць, бо калі, напрыклад, пры Іване Каліце, час дзейнасці якога супадае з княжаннем Гедзіміна, Маскоўскае княства толькі пачало ўзвышацца сярод іншых, яшчэ раз'яднаных, будучых вялікарускіх земляў, то большасць беларускіх земляў, як мы бачылі, ужо былі аб'яднаны ў адной дзяржаве, і дало магчымасць беларускаму этнаўтваральнаму працэсу намнога апярэдзіць вялікарускі.

Перанясенне сталіцы ў Вільні асабліва садзейнічала далейшай беларускай каналізацыі і асіміляцыі ў заходнім кірунку. Але менавіта ў той час выразна выявіліся і тыя неспрыяльныя акалічнасці, што ў далейшым спрычыніліся да заняпаду Вялікага княства Літоўскага. Найперш і галоўным чынам, як мы ўжо бачылі, гэта значнае пагаршэнне знешніх умоў, што, у сваю чаргу, узмацняла і ўнутраныя супярэчнасці. Калі галіцка-валынскія князі, што пагразлі ў міжусобіцах, перасталі быць пагрозай для Княства з поўдня, то крыжакі паранейшаму засталіся самым небяспечным ворагам з захаду. І вось у дадатак да гэтай агрэсіі з усходу пачынае расці маскоўская пагроза, якая ў далейшым стане найбольш небяспечнай. Польшча, разумеючы неабходнасць супольнасці з Вялікім княствам у барацьбе з крыжакамі, найперш бачыла ў гэтым саюзе сваю надзейную апору для далейшага змагання супроць іх. Аднак, будучы каталіцкай дзяржавай, як і Ордэн, Польшча імкнулася пашыраць сваю дзяржаўную рэлігію ў суседняй дзяржаве, толькі ў адрозненні ад апошняга, які дзейнічаў і крыжам і мячом, яна дзейнічала толькі крыжам.

Такім чынам, Вялікае княства Літоўскае апынулася ў трохкутніку варожых сіл, стала арэнаю барацьбы з Усходу і Захаду, што найперш і абумовіла яго далейшы заняпад.

Сыны Гедзіміна і іх удзелы

Незалежна ад таго, ці Гедзімін загінуў у баі, ці быў атручаны, смерць яго была раптоўнай і таму заўчаснай, што спарадзіла шэраг праблем у жыцці дзяржавы.

Гедзімін — першы вялікі князь пасля Міндоўга, аб дзецях якога мы маем пэўныя звесткі. Сапраўды, мы нічога не ведаем пра нашчадкаў Трайдзеня — кім яму даводзіліся Будзікід, Будзівід і Лютувер. Праўда, у некаторых пазнейшых летапісах сынам Трайдзеня называецца Пялюза, ад якога нібыта вялікакняскі пасад адабраў Віцень. Хаця у П. Дусбурга і сказана, што бацькам Віценя быў Лютувер, аднак мы маем справу з адзіным сведчаннем, праўдзівасць якога можа выклікаць вялікія сумненні. Няма таксама пэўнасці, кім быў Гедзіміну Віцень: братам ці сынам? Што да нашчадкаў Гедзіміна дык тут поўная яснасць: ён меў сем сыноў і пяць дачок. Магчыма, тое, што князь пакінуў пасля сябе такі шматлікі род, трэба лічыць адной з найбольшых яго заслуг у гісторыі сваёй дзяржавы.

Многія даследчыкі ставілі ў заслугу Гедзіміну тое, што ён ажыццяўляў шлюбы сваіх сыноў і дачок дзеля дасягнення дзяржаўных мэт. Як намі ўжо адзначалася, так рабілі ўсе гаспадары дзяржаў, і Гедзімін не быў выключэннем. Аднак гэтыя шлюбы мелі значэнне толькі ў пачатку, калі імі падмацоўваўся заключаны палітычны саюз, а ў далейшым яны трацілі сваё значэнне і зусім не стрымлівалі развалу міждзяржаўных пагадненняў. Для прыкладу ўспомнім, што шлюб Гедзімінавай дачкі Ганны хоць і садзейнічаў збліжэнню Польшчы і Вялікага княства, але не спыніў яго развалу. Шлюб другой Гедзімінавай дачкі з Давыдам Гарадзенскім меў значэнне не таму, што ён уводзіў у кола вялікакняскай сям'і найбольш выдатнага прадстаўніка рускай (чытай — беларускай) народнасці[88] (з яе прадстаўнікоў складаўся тады вялікакняскі двор, уключаючы і самога ўладара), а таму, што ён у найбольшай ступені садзейнічаў умацаванню сілы ўсёй дзяржавы, якая тады асабліва цярпела ад крыжацкіх нападаў. Мы ўжо не гаворым аб шлюбе дачкі Гедзіміна Анастасіі з вялікім князем Маскоўскім Сімяонам Іванавічам, бо гэта ніколькі не садзейнічала збліжэнню дзвюх дзяржаў. Што да выхаду Марыі Гедзімінаўны замуж за цвярскога князя Дзмітрыя Міхайлавіча, то не столькі шлюб садзейнічаў збліжэнню гэтай зямлі з Вялікім княствам, колькі яе варожасць да Масквы, што і прымусіла Дзмітрыя Міхайлавіча шукаць дапамогі ў Гедзіміна.

Аднак для нас большае значэнне маюць сыны Гедзі-

міна, іх лёс, іх месца ў дзяржаўным жыцці. Летапісы назвалі іх імёны і месца іх княжання. Праўда, гэтыя крыніцы пазнейшага часу і таму іх звесткі не пазбаўленыя блытаніны. Так, у адносінах да старэйшага сына Монвіда сказана, што яму былі аддадзеныя Карачаў і Слонім[89]. У той час Карачаў, які знаходзіўся ў вярхоўях Акі, не ўваходзіў у склад Вялікага княства. Некаторыя даследчыкі замяняюць яго Кернавам[90], што болей верагодна. Наступны сын Нарымонт, як ужо адзначалася, быў пасаджаны ў Пінску. Зноў-такі застаецца невядомым — калі: да таго, як ён паехаў у Ноўгарадскую зямлю, ці пасля, калі адтуль вярнуўся. Найверагодней, што да гэтага, бо пад 1338 г. у Полацку княжыў Глеб. Гэта імя насіў і Нарымонт. Былая сталіца дзяржавы Навагародак дасталася Карыяту. Альгерду таксама пашчасціла стаць князем у двух удзелах. Маючы Крэва, ён у 1318 г. жэніцца з віцебскай князёўнаю Марыяй і пасля смерці яе бацькі Яраслава Васільевіча ў 1320 г., становіцца адначасова і віцебскім князем[91]. Увесь заходні край дзяржавы з Жамойцю, Берасцем і Гарадзенам быў аддадзены Кейстуту. Любарт, які перасяліўся на Валынь, у 1325 г. стаў князем у Луцку. А самы малодшы Гедзімінаў сын Яўнут застаўся ў сталіцы — Вільні.

Гэтая акалічнасць і дала падставу некаторым даследчыкам лічыць, што Яўнут быў прызначаны самім Гедзімінам як пераемнік яго вялікакняскай улады. Аднак такому меркаванню супярэчаць некаторыя факты. Рэч у тым, што Гедзімін саджаў сваіх сыноў у тых ці іншых удзелах па меры дасягнення імі паўналецця. Так, вядома, што, беручы шлюб з віцебскай князёўнаю Марыяй у 1318 г., Альгерд ужо валодаў Крэвам. Засталося і сведчанне, што Карыят у 1329 г. стаў князем у Навагародку, дзе нават быў каранаваны[92]. Ужо гэтых фактаў дастаткова, каб упэўніцца, што сыны Гедзіміна атрымлівалі ўдзелы ад бацькі пры яго жыцці. Што да Яўнута, то ён быў самы малодшы і непаўналетнім, таму і жыў пры бацьку ў Вільні. Паколькі смерць Гедзіміна была раптоўнаю, ён не змог прызначыць свайго пераемніка на вялікакняскі пасад, і ім з прычыны такой выпадковасці стаў Яўнут, што, як убачым далей, і прывяло да пазбаўлення яго вялікакняскага пасаду.

Але, як мы ўжо ведаем, у апошні час на падставе новых крыніц сцвярджаецца аб існаванні яшчэ аднаго

сына Гедзіміна — Вітаўта, які, будучы троцкім князем, і загінуў у 1341 г. пад Байербургам. І ўсё ж у праўдзівасці гэтага ёсць вялікія сумненні. Па-першае, вядома, што троцкім князем быў Кейстут. Зразумела, ён мог узысці на свой пасад пасля смерці Вітаўта. Але ж гэта магло адбіцца ў летапісах Вялікага княства Літоўскага, якія між тым Вітаўта не ўпамінаюць. Праўда, у крыніцах згадваецца сын Вітаўтаў Юрый[93]. Сапраўды, у Пскоўскім І летапісе пад 1339 г. (у Пскоўскім ІІ пад 1341 г.)[94] гаворыцца пра Юрыя (у адным месцы ён названы Георгіем)[95] Вітаўтавіча, які быў ваяводам у Альгерда (у той час віцебскага князя) і дапамагаў пскоўцам у барацьбе з крыжакамі. Звычайна ваяводамі былі людзі спрактыкаваныя ў вайсковай справе. Такім чалавекам наўрад ці мог быць Юрый Вітаўтавіч, калі прыгадаць, што Гедзімін нарадзіўся, як лічаць некаторыя даследчыкі[96], каля 1275 г. З гэтага можна вывесці, што яго ўнуку да 1339 г. магло быць 20—25 гадоў, а то і меней. Усё гэта робіць сцверджанне аб Вітаўце як сыне Гедзіміна і яго ўнуку праблематычным.

Аднак пяройдзем да разгляду падзей пасля Гедзімінавай смерці. Як вядома, князь загінуў у самы разгар барацьбы з Ордэнам, які наступаў на Жамойць. Даведаўшыся пра гібель Гедзіміна, крыжакі з яшчэ большай рашучасцю сталі пранікаць у глыб зямлі і ўварваліся ў кернаўскія ўладанні Монвіла. Гэта і прымусіла яго зрабіць паход супроць Прускага ордэна. Крыжакі ў некалькіх стычках былі разбітыя, а іх прымежная паласа — спустошаная, і магістр Людольф Кент вымушаны быў заключыць мір, у падпісанні якога ўдзельнічалі Альгерд і Кейстут, але не ўдзельнічаў Яўнут. Гэта ў ліку іншага сведчыць, што Яўнут тады вялікім князем не быў.

У сваю чаргу Любарт пачаў барацьбу з польскім каралём Казімірам за Валынскую зямлю, у выніку чаго яму ўдалося авалодаць Уладзімірам Валынскім, Крамянцом і Белзам. Адначасова Кейстут і Альгерд арганізавалі набегі сваіх атрадаў на Мазовію, што ў значнай ступені дапамагло Любарту.

Віцебскія клопаты Альгерда

Аднак для нас найбольшую цікавасць, зразумела, мае Альгерд, удзелы якога — Крэўскі і Віцебскі — знаходзіліся на тэрыторыі Беларусі. Не адгароджваючыся, як мы бачылі, ад спраў іншых земляў дзяржавы, ён галоўную ўвагу ўдзяляў сваім уладанням, тым больш што аб'яднанне галоўнага масіву беларускіх земляў у адзінай беларускай дзяржаве надало ім моц і прыцягальную сілу і тым самым дало магчымасць далучаць да сябе іншыя землі. І тое, што не ўдавалася дасягнуць ранейшым беларускім дзяржавам (Полацкай, Турава-Пінскай, Навагародскай) паасобку, цяпер дзякуючы аб'яднанню стала магчымым. Ужо пры Гедзіміне Полацкая зямля, значэнне якой у дзяржаве ўсё больш узмацнялася, аднавіла сваю ранейшую палітыку ў адносінах да Пскова і Ноўгарада, што і прывяло да першага канфлікту Беларусі з Масквой. Аднак гэта няўдача не спыніла Полаччыну ў далейшым аднаўленні сваёй палітыкі ў дачыненні да суседніх земляў. Паколькі Альгерд, стаўшы віцебскім князем і тым самым зрабіўшыся гаспадаром усходняй часткі Полаччыны (успомнім, што яшчэ каля 1265 г. у грамаце віцебска-полацкага князя Ізяслава было сказана: «Полтеск Витьбеск адно есть»[97]), не мог не ўспрыняць спрадвечнага яе імкнення да пашырэння на ўсход, што і прымусіла яго ўмяшацца ў справы суседняй Смаленшчыны. Гэтае княства ў той момант стала ахвяраю аб'яднӑўчай палітыкі Масквы, якая адабрала ў Смаленска Мажайск. Вось гэты факт і даў магчымасць Альгерду зрабіць важны крок для збліжэння з суседняй зямлёй. Як вядома, у ранейшыя часы ўзаемныя адносіны Полацка і Смаленска не былі аднолькавымі: збліжэнні і саюзы змяняліся варожасцю і сутычкамі. І тое, і другое было вынікам разумення сваёй этнічнай еднасці, бо і Полацкая, і Смаленскія землі ўсведамлялі сваю крывіцкую прыналежнасць. З аднаго боку, гэта збліжала іх, а з другога, выклікала супярэчнасці з-за першынства ў крывіцкіх землях.

Усведамленне сваёй этнічнай еднасці ў дачыненнях Полацка і Смаленска не страцілася і ў сярэдзіне XIV

ст. Зразумела, чаму Альгерд, які кіраваўся інтарэсамі Полацка-Віцебскай зямлі, прапанаваў Смаленску дапамогу ў вяртанні яму Мажайска. Аднак адваяваць яго не ўдалося, захоплены толькі быў яго прыгарад Цяшына. Узяўшы палон, Альгерд вярнуўся ў Віцебск[98]. Хоць гэты паход і не быў паспяховым, аднак, тым не менш, паказаў Смаленску, што ён у выпадку наступу Масквы можа разлічваць на дапамогу Альгерда. Усё гэта ў далейшым, як убачым, і ўвасобілася ва ўцягненне Смаленска ў арбіту палітычнай незалежнасці ад Вялікага княства Літоўскага.

Пра тое, што Альгерд працягваў аднаўленне ранейшай палітыкі Полацка ў дачыненні да яго суседзяў, пераканаўча сведчаць яго дзеянні ў адносінах да Пскоўскай зямлі. Як і пры Гедзіміне, так і цяпер у разлік прымалася яе імкненне выйсці з-пад улады Ноўгарада, дзеля чаго пскоўцам патрэбна была дапамога супрацьлеглага, полацкага боку. А менавіта тады, калі ў канцы 1341 г. лівонскія крыжакі зноў аднавілі свой наступ на Пскоўскую зямлю, пскоўцы звярнуліся па дапамогу да наўгародцаў, а тыя, як сведчыць Пскоўскі летапіс, адмовілі ім. І тады пскоўцы папрасілі падтрымкі ў Альгерда, на што той ахвотна адгукнуўся і прыйшоў у Пскоў. І не адзін, а з Кейстутам, што заслугоўвае асаблівай увагі.

У ранейшай гістарыяграфіі ўсе адзначаныя факты трактаваліся як пашырэнне далейшага літоўскага заваявання. Аднак усё гэта азначала далейшае пашырэнне беларускай дзяржавы шляхам працягу традыцыйнай полацкай палітыкі ў адносінах да паўночных і ўсходніх суседзяў. На гэта былі кінутыя ўсе сілы Вялікага княства Літоўскага, пра што і сведчыць прысутнасць у Пскове войскаў Кейстута. Для апошняга кідаць сваю Жамойць безабароннаю перад пагрозай узнаўлення крыжацкай навалы было небяспечна. Аднак інтарэсы Жамойці адыходзілі на другі план перад інтарэсамі Полацка, і Кейстут павінен быў — хацеў ён ці не хацеў — ісці са сваім войскам. Што гэты паход быў у інтарэсах Полацкай зямлі, сведчыць прысутнасць у ім і атрада палачанаў на чале з іх князем Любкам Воінавічам. Ён са сваім войскам быў пасланы да лівонскай мяжы, аднак, пацярпеўшы паражэнне ў сутычцы з крыжацкім атрадам, вымушаны быў адысці ў Ізборск, дзе і быў

асаджаны крыжакамі. У сваю чаргу Альгерд разам з Кейстутам, ідучы ўслед за гэтым атрадам, не пайшоў на дапамогу Ізборску, а, адступіўшы за левы бераг ракі Вялікай, назіраў за ходам баявых дзеянняў. Уначы князь Любка, ад'ехаўшы ад Альгерда і нічога не падазраючы, натрапіў на вартавы атрад немцаў і быў забіты[99]. Гэтая трагічная падзея заслугоўвае асаблівай увагі, аб чым мы будзем гаварыць трохі пазней. Тым часам узятыя ў аблогу ізборцы прасілі Альгерда выступіць ім на дапамогу. Князь ім адмовіў, параіўшы больш рашуча адбівацца, у выніку чаго вораг сам адыдзе, як пасля дзесяцідзённых баёў і здарылася. Ёсць звесткі, што Альгерд паслаў некалькі сваіх атрадаў у межы Лівоніі, якія пачалі там рабункі. Крыжакі, што асаджалі Ізборск, мусілі ісці назад, каб бараніць сваю зямлю. Альгердавы атрады, у сваю чаргу, даведаўшыся пра зняцце аблогі Ізборска, выйшлі з Лівоніі.

Пскоўцы, узрадаваныя, што пазбавіліся нямецкай навалы, пачалі прасіць Альгерда стаць іх князем. Аднак ён адмовіўся і замест сябе прапанаваў ім свайго маладога сына Андрэя, які быў ахрышчаны і ўзведзены на княскі пасад у Пскове[100].

Вось тут і ўзнікае пытанне: «Навошта было хрысціцца Андрэю, калі ён быў ахрышчаны, пра што сведчыць яго хрысціянскае імя?» Перад гэтым пскоўцы, просячы самога Альгерда стаць іх князем, таксама хацелі яго хрысціць[101]. І зноў-такі, чаму нехрышчоны бацька даў свайму сыну хрысціянскае імя і ці мог быць язычнік віцебскім князем. Па ўсім відаць, што ў Пскове князь — незалежна ад таго быў хрышчоным ці не — узыходзячы на пасад, павінен быў усенародна хрысціцца. Інакш растлумачыць супярэчнасці летапіснага сведчання проста немагчыма.

Факт абрання Андрэя пскоўскім князем мог быць важнай вяхой у ажыццяўленні даўняга імкнення Полаччыны падначаліць сабе Пскоў. Аднак для апошняга, як пакажуць падзеі, абранне Андрэя сваім князем было не столькі спробаю аддацца пад ахову Альгерда, колькі імкненнем пазбавіцца залежнасці ад Ноўгарада. І далейшыя абставіны садзейнічалі гэтаму.

Рэч у тым, што Андрэй доўга не быў у Пскове. Пакінуўшы тут сваіх намеснікаў, ён пайшоў да Альгерда. Прычынай мог быць і страшэнны паморак у Пскове[102].

Аднак галоўнае было ў тым, што ён у хуткім часе становіцца полацкім князем. Каго замяніў ён на гэтым пасадзе? Здавалася б, на першы погляд, Андрэй змяніў Любку, які загінуў незадоўга перад гэтым. Але ў такім выпадку Альгерд не адправіў бы яго ў Пскоў, а адразу б паставіў полацкім князем. Ёсць думка, што яшчэ жыў бацька Любкі — князь Воін і пасля яго смерці стаў князіць у Полацку сын Гедзіміна Глеб-Гарымонт, якога і замяніў сваім сынам Альгерд[103]. З гэтым можна пагадзіцца толькі пры меркаванні, што грамата Глеба — адзінае сведчанне аб ім як полацкім князі — была напісана не ў 1338 г., а ў 1341 г. [104], г. зн. пасля смерці і Любкі і Воіна, што зноў-такі праблематычна, паколькі невядома, як і чаму ўступіў Глеб сваё месца Андрэю. Ды і няма цвёрдых падстаў атаясамліваць Нарымонта з Глебам.

Аднак княжанне Андрэя ў Полацку стала прыкметнаю вяхой у нашай гісторыі.

Альгерд становіцца на чале дзяржавы

У ранейшай гістарычнай літаратуры адзначалася, што галоўнай прычынай падзей 1345 г., звязаных з заняццем Альгердам вялікакняскага пасаду, была пагроза крыжацкай агрэсіі супроць Вялікага княства Літоўскага. Сапраўды, самымі небяспечнымі ворагамі дзяржавы заставаліся крыжакі. Нягледзячы на заключанае перамір'е, яны рыхтаваліся да рашучага наступу. Дзеля таго каб расправіцца з Княствам, крыжакі ўвайшлі ў мірныя адносіны з іншымі суседзямі. Так, у 1341 г. яны закончылі сваю спрэчку з дацкім каралём за Эстонію, купіўшы ў яго гэтую зямлю. Асабліва важна для іх было пазбавіцца варожых адносін з Польшчай. Карыстаючыся яе барацьбой з Вялікім княствам за Валынь і Галіцыю, крыжакі заключылі з Польшчаю ў 1343 г. мір за кошт уступкі ім Памераніі і некаторых іншых земляў. Пасля гэтага Ордэн пачаў узнаўляць старыя і будаваць новыя ўмацаванні на мяжы з Вялікім княствам. Апроч таго, з Еўропы былі

запрошаны новыя атрады рыцараў, адзін з якіх на чале з герцагам Вільгельмам зрабіў паход на Жамойць. Асабліва ўражваў прыезд у Прусію гасцей вельмі высокага рангу, такіх як Ян Чэшскі, Людовік Венгерскі, герцаг Карл Люксембургскі (будучы імператар Карл IV) і інш. Зразумела, што гэта было ажыццяўленне буйнога вайсковага плана.

І ўсё ж крыжацкая пагроза, якая навісла над Вялікім княствам Літоўскім, не была адзінай і нават галоўнай прычынай захадаў па ўмацаванні вялікакняскай улады. Рэч у тым, што князь Альгерд, хоць і стаў вялікім князем, аднак адзінаўладдзе ў краіне не ўсталявалася, а ўтварыўся, па сутнасці, дуумвірат, калі побач з Альгердам высілася і постаць Кейстута, якога, як і Альгерда, лічылі вялікім князем. Для таго часу гэта было невыпадкова.

Ужо пры Гедзіміне яскрава выявілася ўскладненне знешняга становішча дзяржавы. Да ранейшай пагрозы, якая ішла з захаду з боку Ордэна і Польшчы, далучылася маскоўская пагроза з усходу. Небяспека патрабавала адзінства ўсіх земляў пад адзінай уладаю, чаго тады не было. Кожны з сыноў Гедзіміна дзейнічаў паасобку. Толькі Кейстут, карыстаючыся мірам з Ордэнам, прыходзіў, як мы бачылі, на дапамогу то Любарту ў яго барацьбе за Валынь, то Альгерду ў яго пскоўскіх справах. Аднак пагаджацца з раз'яднанасцю далей было нельга, трэба было браць уладу ў моцныя рукі. Вядома ж, у такіх абставінах аднаму вялікаму князю даводзілася цяжка. Гэтым і можна вытлумачыць пэўную хаатычнасць знешняй палітыкі Гедзіміна. Не маючы поспеху ў барацьбе з Масквой за ўплыў у Пскове і Ноўгарадзе, ён заключае саюз з Польшчай для барацьбы з Ордэнам і вядзе змаганне галоўным чынам з яе ворагамі, не заўважаючы пагрозы ад Ордэна ўласнай дзяржаве, што і прывяло да катастрафічных вынікаў. Далейшае ўскладненне знешне-палітычных адносін настойліва патрабавала іншых умоў кіравання.

Не менш складаным для Гедзіміна былі і ўнутраныя праблемы. Найперш — неаднароднасць насельніцтва дзяржавы (большасць праваслаўных, але і вялікая колькасць язычнікаў), што прымушала праваслаўнага Гедзіміна ў тактычных мэтах перад язычнікамі называць сябе іхнім адзінаверцам. Гэта ў заходнім свеце

і стварыла ўяўленне аб Вялікім княстве як язычніцкай дзяржаве. Аднак па меры ўсё большага ўмацавання Жамойці, расце і яе ўсведамленне сваёй значнасці для ўсяго гаспадарства. Менавіта з гэтага часу, а не з часоў Міндоўга, пачалося паступовае ўзвышэнне Літвы (у сучасным разуменні гэтага слова), што і прывяло да прызначэння ёй свайго, асобнага князя Кейстута.

Тым часам падзеі разгортваліся так. Альгерд і Кейстут вырашылі пакончыць з няпэўнасцю, якая існавала ў сферы вялікакняскай улады. Варта нагадаць, што Альгерд, валодаючы Крэўскім, самым усходнім беларускім княствам, у той жа час валодаў самым усходнім, Віцебскім. Апроч таго, ён меў непасрэдны ўплыў і на Полацк, дзе сядзеў яго сын Андрэй. (Цяпер становіцца зразумелым, чаму ён павінен быў пакінуць Пскоў і перайсці сюды.) Зыходзячы з гэтага, Альгерд не мог не глядзець на сябе як на самага магутнага прадстаўніка ўсёй вялізнай усходняй часткі дзяржавы. Кейстут, які валодаў Жамойцю, Гарадзенскай і Берасцейскай землямі выступае як прадстаўнік заходняй часткі дзяржавы. І вось гэтыя два найбольш магутныя князі і ўвайшлі ў змову супроць Яўнута. Зразумела, трэба ўлічваць і асабістыя амбіцыі Альгерда як старэйшага брата, які меў законнае права на вялікакняскі пасад, што таксама настройвала яго на рашучыя дзеянні. Смерць маці Яўнута Евы, якая мела вялікі ўплыў на яго палітыку[105], вядома, у значнай ступені аблягчала Альгерду і Кейстуту захоп улады.

Крыніцы зусім недастаткова адлюстравалі асабістыя якасці Яўнута, якія не давалі яму права на вялікакняскае становішча. Толькі ў Густынскім летапісе адзначана, што ён быў недастаткова храбры, каб трымаць стольны горад Вільню[106].

Вось супроць такой асобы і былі накіраваныя рашучыя дзеянні Альгерда і Кейстута. Па ўсім відаць, што яны згаварыліся дзейнічаць узгоднена, каб у адзін дзень увайсці ў Вільню і захапіць вялікакняскі замак. Аднак Альгерд не прыйшоў сюды ў назначаны тэрмін[107], і Кейстут вымушаны быў дзейнічаць самастойна. Рухаючыся з Трокаў хуткім маршам, ён заняў Вільню. Яўнут, убачыўшы небяспеку для сябе, уцёк, не паспеўшы апрануцца, на Тураву гару (у некаторых крыніцах — на гару Угры, аб чым мы ўжо гаварылі, адзначаючы падзеі

1129 г.). Правёўшы там ноч, ён прастудзіўся і адмарозіў ногі (падзеі адбываліся зімою, на пачатку 1345 г.). Тут Яўнут быў злоўлены і прыведзены да Кейстута, які загадаў узяць яго пад варту. Пасля гэтага Кейстут паслаў ганца да Альгерда, які ў гэты час быў у Крэве. Толькі тады Альгерд спешна паехаў у Вільню, дзе Кейстут сустрэў яго і як старэйшага брата абвясціў вялікім князем, з якім ён будзе заўсёды заадно[108].

Як вытлумачыць гэтыя факты? Звычайна ў гістарычнай літаратуры ўзаемаадносіны Альгерда і Кейстута паказваюцца як ідылічныя, як узор братняга ўзаемаразумення. Знешне гэта так, але асабістыя адносіны дзяржаўных людзей заўсёды будуюцца на палітычных разліках. Так было і тут. Ужо тое, што Альгерд выйшаў з Віцебска, а не з Крэва, адкуль яму непараўнаўча бліжэй было б ісці ў Вільню, не было выпадковым. Калі ў час сваёй пскоўскай кампаніі ён выкарыстоўваў сілы Кейстута як дапаможныя, то цяпер усклаў на яго ўвесь цяжар захопу ўлады.

Як бачым, ужо тут, у самым пачатку, з боку Альгерда выявілася імкненне выкарыстоўваць Кейстута ў сваіх палітычных інтарэсах. Магчыма, Кейстут у процівагу Альгерду дзейнічаў бескарысліва, па-брацку? Сапраўды, захапіўшы Вільню, ён аддае і яе, і вялікакняскі пасад Альгерду як старэйшаму. Але ці толькі таму? Як пакажуць пазнейшыя падзеі, што адбыліся толькі пасля смерці Альгерда, Кейстут не быў пазбаўлены вялікакняскіх амбіцый і на кароткі тэрмін ажыццявіў іх. Аднак у 1245 г. такога адбыцца не магло, бо Кейстут добра разумеў, якая сіла стаіць за Альгердам. Праўда, і за Кейстутам, які валодаў Троцкім княствам, Гарадзенскай і Берасцейскай землямі, таксама была вялікая сіла. Але калі ў Альгерда было аднароднае насельніцтва, бо Віцебскае, Крэўскае і Полацкае княствы з'яўляліся ў цэлым крывіцка-славянскімі і праваслаўнымі, то ўладанні Кейстута складаліся з дзвюх частак: Троцкае княства — балцкае і язычніцкае, Берасцейская і Гарадзенская землі ў асноўным славянскія і хрысціянскія. Наколькі моцным было праваслаўе ў гэтых землях, пасведчыла тое, што, калі пазней яны былі аддадзены сыну Кейстута Вітаўту, ён мусіў перайсці з каталіцтва ў праваслаўе. Трэба думаць, што і Кейстут у такой сітуацыі павінен быў выступаць у двух абліччах: і праваслаўным і язычніцкім, а не толькі ў апошнім, як падаецца ў літаратуры.

Такім чынам, Кейстут, разумеючы перавагу Альгерда ў сіле і адзінстве, уступіў яму і Вільню, і вялікакняскую ўладу добраахвотна, бо ў адваротным выпадку ён быў бы вымушаны зрабіць тое самае пад пагрозаю сілы. Як бачым, дзеянні Кейстута менш за ўсё вызначаюцца добрымі братнімі пачуццямі. Тут быў цвярозы палітычны разлік, што найперш і характарызавала яго як дзяржаўнага дзеяча. Але са свайго боку і Альгерд разумеў важнасць пазіцыі Кейстута, што валодаў заходнімі землямі дзяржавы, якія былі апораю ў барацьбе з крыжацкай агрэсіяй, што надавала князю Кейстуту важнае становішча ў дзяржаве. З гэтым Альгерд не мог не лічыцца, і таму пры заключэнні ўмовы з Кейстутам ставіў яго побач з сабою ў карыстанні дзяржаўнай уладаю і плёнам атрыманых перамог. Так, побач з абавязкам захоўваць паміж сабою згоду і дружбу, яны абавязаліся ў выпадку набыцця новых земляў ці гарадоў дзяліць іх пароўну[109]. Таму становіцца зразумелым, чаму ў беларускіх летапісах і Альгерд, і Кейстут называюцца вялікімі князямі[110].

У тагачасным грамадстве Вялікага княства Літоўскага існавала думка аб тым, што ў краіне ўсталявалася двоеўладдзе. І гэта мела пад сабою падставы, бо знешнепалітычнае становішча так ускладнілася, што адной асобе, як гэта выявілася ўжо пры Гедзіміне, цяжка было справіцца з кіраваннем дзяржавай. Таму, калі перад Кейстутам ставіўся абавязак абараняць заходнія землі, Альгерд браў у свае рукі астатні абшар і абавязваўся пашыраць межы сваёй дзяржавы. Калі Кейстут толькі бараніўся, то Альгерд наступаў. Гэтая істотная розніца ў характары дзейнасці і вызначала іх становішча ў дзяржаве, у прыватнасці, становішча Альгерда. Тое, што ён стаў вялікім князем, яшчэ раз пацвердзіла дамінуючае становішча беларускіх земляў, бо яны складалі значна большую частку тэрыторыі Вялікага княства. З'яўляючыся выразнікам іх інтарэсаў, Альгерд і атрымаў права на першае месца ў дзяржаве.

Аднак выразны падзел дзяржаўных абавязкаў Альгерда і Кейстута не азначаў іх поўнай незацікаўленасці ў «чужых» справах. Факты сведчаць, што князі неаднаразова прыходзілі на дапамогу адзін аднаму, як раней,

да ўступлення Альгерда на вялікакняскі пасад, так і пасля гэтага.

Які ж лёс напаткаў Яўнута? З-пад варты яму ўдалося збегчы, і ён уцёк спачатку ў Смаленск, а пасля — у Маскву, да вялікага князя Сімяона Іванавіча. Там як быццам быў ахрышчаны (хутчэй перахрышчаны, бо цяжка ўявіць, каб сын Евы, якая вызначалася адданасцю праваслаўю, быў нехрышчоны) і атрымаў імя Іван[111]. Але праз два гады Яўнут вярнуўся на радзіму, памірыўся з братамі і атрымаў ва ўладанне Ізяслаўскі ўдзел.

Больш складана зразумець, чым была выкліканая незадаволенасць Нарымонта. Магчыма, тым, што Альгерд сагнаў яго з полацкага пасаду, каб замяніць сваім сынам Андрэем. Нарымонт нават апынуўся ў Ардзе. Але, не атрымаўшы там дапамогі, таксама вярнуўся на радзіму, прымаў актыўны ўдзел у барацьбе з крыжакамі і загінуў у 1348 г.[112].

Ужо адзначалася, што адной з найважнейшых прычын, якія паскорылі ўсталяванне моцнай вярхоўнай улады ў Вялікім княстве Літоўскім, была пагроза крыжацкай агрэсіі. І сапраўды, у пачатку 1345 г. крыжакі ўступілі на Жамойцкую зямлю. Аднак войскі Вялікага княства, зрабіўшы некалькі падманных манеўраў, змаглі нанесці сакрушальны ўдар па Лівоніі і тым самым ліквідавалі грозную небяспеку. Гэта быў першы станоўчы вынік умацавання вярхоўнай дзяржаўнай улады ў Вялікім княстве. Уся віна за вайсковую няўдачу крыжакоў была ўзвалена на магістра Людольфа Кінга, у выніку чаго ён быў адхілены ад пасады.

Вядома ж, крыжакі не маглі змірыцца з паражэннем і імкнуліся адпомсціць за яго. У 1348 г. крыжацкае войска ўварвалася ў Троцкую зямлю. Насустрач яму ішло войска Вялікага княства і яны сустрэліся на р. Стрэве, дзе і адбылася бітва. Яна была жорсткая і крывавая і закончылася паражэннем Вялікага княства (тут загінуў вядомы ўжо нам Глеб Нарымонт). Праўда, яго страты ў нямецкіх хроніках вельмі перабольшаныя: ад 10 да 40 тысяч забітых. Перамога ў Стрэўскай бітве дорага абышлася і крыжакам — інакш яны пасля сваёй перамогі пайшлі б зноў у глыб краіны. І ўсё ж той поспех не мог закрэсліць для крыжакоў страшэнных вынікаў іх паражэння ў 1345 г. Галоўным вынікам

гэтага стала карэнная змена тактыкі крыжацкага наступлення. Убачыўшы марнасць спадзяванняў на хуткую перамогу вялікай вайсковай сілай, крыжакі вырашылі перайсці да доўгатэрміновай аблогі шляхам нападу на Вялікае княства шматлікіх дробных крыжацкіх атрадаў. Гэтымі набегамі, ці, як яны называліся, рэйзамі, і меркавалася знясіліць і ў канчатковым выніку заваяваць Княства.

Ажыццяўленне новай тактыкі расцягнулася на дзесяцігоддзі. З 1345-га па 1377 г. было зроблена каля 100 рэйзаў прускіх і лівонскіх крыжакоў. Аднак мы разглядаць іх не будзем, паколькі яны ў зусім рэдкіх выпадках закраналі беларускія землі, а ў асноўным былі накіраваныя супроць балцкіх. Скажам толькі, што змаганне з крыжацкімі рэйзамі поўнасцю паглынала сілы балцкага насельніцтва, што, зразумела, зусім не спрыяла таму, каб балты занялі ў дзяржаве дамінуючае становішча, як часам сцвярджаецца ў гістарычнай літаратуры насуперак неабвержным фактам.

Пскоўскія і Наўгародскія справы Альгерда

Але звернемся да дзейнасці Альгерда, якая ў цэлым была звязана з Беларуссю. У той час, калі заходнія, найперш балцкія землі на чале з Кейстутам, былі занятыя ўпартай абаронаю ад шматлікіх крыжацкіх нападаў і таму не маглі пашыраць тэрыторыю дзяржавы на захад, на ўсходніх, беларускіх землях мы бачым зусім іншае. Ужо адзначалася, што з'ядналыя ў асноўнай сваёй масе ў адзінай дзяржаве, яны тым самым сталі ядром прыцягнення для суседніх земляў, якія яшчэ заставаліся непадначаленымі ні Вялікаму княству Літоўскаму, ні Маскве. Усё гэта і забяспечыла Альгерду свабоду дзеяння, якой спрыяла і тое, што ён, за выключэннем рэдкіх выпадкаў, не быў звязаны з абаронаю заходняга абшару Княства.

Ужо будучы віцебскім князем, ён прадаўжаў пача-

тую яшчэ Гедзімінам даўнюю полацкую палітыку ў адносінах да Пскова і Ноўгарада, а таксама да Смаленска. Падзеі 1345 г. на нейкі час прыпынілі яго дзейнасць у гэтым кірунку. Але, стаўшы вялікім князем і абапёршыся на ўсю моц дзяржавы, Альгерд накіроўвае намаганні на пашырэнне межаў Княства, што і прынесла яму надзвычай вялікія поспехі.

Праўда, яны не ўсюды былі аднолькавыя па сваіх выніках. У першую чаргу гэта адносіцца да Пскова. Мы ўжо ведаем, што ў час падзей 1342—1345 гг. тут пачаў княжваць сын Альгерда Андрэй. Аднак у хуткім часе ён стаў полацкім князем, а ў Пскове пакінуў сваіх намеснікаў, што і выклікала незадаволенасць яго жыхароў, якія хацелі мець паўнаўладнага князя. Тут, вядома, адыграла сваю ролю палітыка балансавання Пскова паміж Полацкам і Ноўгарадам, бо, адмаўляючыся ад улады Андрэя, пскоўцы адразу ж аднавілі саюз з Ноўгарадам. Зазначым, што гэтая падзея ў крыніцах храналагічна заблытана: у Пскоўскім I летапісе яна паказана пад 1343, а ў Пскоўскім II — пад 1349 г. Відаць, другая дата больш правільная[113]. В. Антановіч чамусьці абазначыў яе 1348 г.[114].

Зразумела, учынак пскоўцаў не мог не выклікаць незадаволенасці як у Андрэя, які вельмі разгневаўся, так і ў Альгерда, які, з аднаго боку, папракнуў жыхароў горада ў няўдзячнасці за тыя вялікія ахвяры, якія панесла яго войска, дапамагаючы ім у барацьбе з крыжакамі, а, з другога боку — зрабіў рашучыя захады супроць пскоўскіх купцоў, што знаходзіліся ў Вялікім княстве, загадаўшы затрымаць іх і канфіскаваць іх маёмасць. Толькі пазней яны былі адпушчаныя за вялікі выкуп[115].

Андрэй у 1350 г. зрабіў набег на Вараноўскую воласць Пскоўскай зямлі[116]. Па ўсім відаць, паміж Полацкай і Пскоўскай землямі разгарэлася жорсткая барацьба, бо ў 1358 г. пскоўскі князь Астафій з войскам хадзіў да Полацка і парабаваў яго воласці[117]. Мабыць, такія ўзаемныя паходы былі б часцейшымі, каб не паморкі, якія ахаплівалі Пскоўскую зямлю ў 1352 і 1360 гг.[118]. Не выключана, што ад гэтага пацярпела і Полацкая зямля. Як бачым, барацьба Полацка за свой уплыў у Пскове не была паспяховай, аднак тым не менш яна, не заціхаючы на доўгі час, зноў і зноў аднаўлялася.

Зразумела, што, праводзячы актыўную супроцьпскоўскую палітыку, Альгерд ужо толькі гэтым не мог не закрануць і Ноўгарад, што, як і Пскоў, знаходзячыся ў сферы полацкіх інтарэсаў, меў з ім шэраг агульных рысаў. Як Пскоў, абараняючы сваю самастойнасць, балансаваў у сваёй палітыцы паміж Полацкам і Ноўгарадам, так і Ноўгарад, забяспечваючы сваю незалежнасць, балансаваў паміж Вялікім княствам Літоўскім і Масквой. Як у Пскове існавалі полацкая і наўгародская партыі, ад кожнай з якіх залежаў саюз з тым ці іншым процілеглым бокам, так і ў Ноўгарадзе існавалі т. зв. літоўская і маскоўская партыі, перамогі якіх ва ўзаемнай барацьбе таксама вызначалі кірунак палітыкі ў гэтай зямлі.

Менавіта ўзаемная барацьба названых наўгародскіх партый і вызначала дзеянні Альгерда ў адносінах да Ноўгарада. Пасля таго, як у 1346 г. маскоўскі князь Сімяон Іванавіч (нагадаем, што быў жанаты з дачкою Гедзіміна Анастасіяй, што зусім не перашкаджала яго антылітоўскай палітыцы) на просьбу наўгародскага ўладыкі Васіля прыйшоў у Ноўгарад, дзе тры тыдні «седе на столе своем», пасля вярнуўся ў Маскву і паставіў сваіх намеснікаў[119], што стала відавочнай перамогай маскоўскай партыі і паражэннем «літоўскай». Дайшло да таго, што наўгародскі пасаднік Астафій Дваранішчаў назваў Альгерда «псом»[120]. Падрыў пазіцыі Вялікага княства Літоўскага ў Ноўгарадзе занепакоіў Альгерда: маглі пайсці марна шматвекавыя намаганні. І таму Альгерд пасля адыходу Сімяона адразу ж пачаў вайсковыя дзеянні супроць Ноўгарада, заявіўшы перад гэтым у сваім пасланні: «Хачу битися с вами»[121]. Яго войска пачало спусташаць наўгародскія землі па Шалоні і Лузе і ўзяло выкуп з Порхава і Апочкі. Наўгародцы, хаця і пайшлі ў бок Лугі, аднак, не ўступіўшы ў бой, вярнуліся назад. Сабранае ў гэты час веча віноўнікам усіх бедаў абвясціла пасадніка Астафія Дваранішчава, які тут жа і быў забіты за тое, што наклікаў вайну[122]. Як бачым, перамога «літоўскай» партыі, як раней і маскоўскай, абумоўлівалася ўмяшаннем адпаведнай знешняй сілы. І хаця ў наступным годзе быў заключаны мір Вялікага княства Літоўскага з Ноўгарадам, гэта з'явілася толькі чарговай вяхой у складаных узаемасувязях Вялікага княства Літоўскага з Ноўгарадам.

З Поўначы на Усход

Такі ж самы характар, як «пскоўская» і «наўгарадская» мела і «смаленская» палітыка Альгерда, аднак яна была больш паспяховай. І гэта зразумела. Ва ўмовах, калі ўтварыліся два цэнтры сцягвання ўсходнеславянскіх земляў у дзве ўзаемнаварожыя дзяржавы — Літоўска-Полацкую і Маскоўскую, Смаленск, гэтак жа як Пскоў і Ноўгарад, апынуўся на мяжы інтарэсаў новых палітычных утварэнняў. Таму, каб захаваць сваю самастойнасць, ён таксама павінен быў праводзіць палітыку лавіравання.

Альгерд быў выразнікам інтарэсаў беларускіх земляў і найперш Полацкай, што на працягу стагоддзяў вяла актыўную палітыку падначалення сабе Смаленска. Усведамляючы даўнюю полацкую палітычную традыцыю і разумеючы значэнне падначалення Смаленскай зямлі сваёй уладзе ў супроцьдзеянні аб'яднаўчай палітыцы Масквы, Альгерд надаваў гэтаму вялікую ўвагу, яшчэ не будучы вялікім князем. Нам ужо вядома, што ўжо ў 1341 г. ён выступаў на баку Смаленска ў барацьбе за адабраны Масквою Мажайск.

Аб далейшым збліжэнні Смаленска з Літоўска-Полацкай дзяржавай сведчыць удзел смаленцаў у бітве з крыжакамі на р. Стрэве ў 1348 г. І ўжо сапраўдным абаронцам Смаленска выступае Альгерд у 1352 г., калі маскоўскі князь Сімяон Іванавіч з вялікім войскам пайшоў у напрамку да гэтага крывіцкага горада. Аднак на мяжы Смаленска і зямлі яго сустрэла пасольства ад Альгерда. Вынікам перамоваў было спыненне далейшага прасоўвання маскоўскага войска, якое было распушчана. А трохі пазней Сімяон Іванавіч даў Смаленскай зямлі мір, сустрэўшыся з яе пасольствам на р. Угры[123]. Аднак пазбавіўшыся пагрозы Масквы, смаленскі князь Іван Аляксандравіч не мог не бачыць пагрозы падначалення Альгерду, што і прывяло да ўзаемных варожых дзеянняў. У 1355 г. Альгерд пад выглядам дапамогі Смаленскай зямлі захапіў яе горад Ржэў, які ляжаў на мяжы з Цвярскім і Маскоўскім княствамі, ад якіх вялікі літоўскі князь нібыта і бараніў суседзяў-смаленцаў.

Аднак, відаць, прычынаю было не толькі гэта. Варта паглядзець на карту, каб убачыць, што Ржэў знаходзіцца на самым узмежжы пашырэння беларускіх гаворак на паўночным усходзе[124]. Такім чынам, ужо ў той час выразна бачылася беларуская этнічная мяжа, што ў ліку іншага і давала Альгерду падставу далучаць да тэрыторыі сваёй беларускай дзяржавы менавіта Ржэў. Можна меркаваць, што гэтая Альгердава акцыя выклікала з боку смаленскага князя дзеянні ў адказ і гэта прымусіла вялікага князя літоўскага той жа восенню ісці да Смаленска[125]. З кожным годам непрыязнасць у адносінах Вялікага княства Літоўскага і Смаленска нарастала. У 1357 г. з дапамогаю цвярскіх і мажайскіх войск Ржэў быў вернуты Смаленску[126]. У наступным годзе самі смаленцы зрабілі спробу (праўда, няўдалую) вярнуць сабе захоплены раней у іх горад Белы. І гэта не прайшло для смаленцаў дарэмна. У наступным, 1359 г., Альгерд са сваім войскам увайшоў у межы іх зямлі і далучыў да сваіх уладанняў Мсціслаў, што з'явілася значным крокам у працэсе аб'яднання беларускіх земляў у агульнай дзяржаве. З свайго боку Андрэй Полацкі ў тым жа годзе вяртае Ржэў, дзе размясціў свае гарнізоны[127]. Гэта яшчэ раз пасведчыла, дзе знаходзіліся ў тагачасным разуменні межы нашага народа.

Наколькі важнае значэнне надавалася Ржэву, сведчыць і той факт, што сам Альгерд наведаў гэты горад, які стаў пасля апірышчам далейшага наступу Андрэя Полацкага на Смаленскую зямлю з паўночнага ўсходу. У выніку ў 1367 г. ім была занятая частка яе тэрыторыі з гарадамі Хорвая і Родня[128]. Гэта адпавядала намаганням Альгерда, які, заняўшы Северскую зямлю з Бранскам, тым самым замацаваўся на заходніх і паўднёвых межах Смаленшчыны. Хоць яна яшчэ не была фармальна далучаная да Вялікага княства, аднак ужо цалкам залежала ад апошняга. Яскравым сведчаннем такога становішча было тое, што смаленскі князь Святаслаў Іванавіч павінен быў у 1368, 1370 і 1372 гг. удзельнічаць у паходзе Альгерда на Маскву[129], якая стала яго галоўным праціўнікам. Таму ён сурова караў тых, хто намерваўся дапамагаць ёй. Так было ў 1374 г., калі за тое, што адзін са смаленскіх князёў, Іван Васільевіч, дапамог Маскве ў яе паходзе на Цвер, Альгерд уварваўся ў Смаленскую зямлю, паваяваў яе прыгарады і захапіў вялікі палон[130]. Масква добра разумела ўсю

небяспеку залежнасці Смаленска ад Вялікага княства Літоўскага, і таму рабіла спробы супрацьдзейнічаць гэтаму, як гэта было ў 1368 г., калі яна паваявала частку Смаленскай зямлі. Маскоўскі князь Дзмітрый Іванавіч (Данскі) усведамляў важнае стратэгічнае значэнне Ржэва, і таму ў 1375 г. паслаў туды войска, аднак, спаліўшы пасад, узяць горада яно не змагло[131].

Як бачна, у адрозненне ад сітуацыі з Псковам і Ноўгарадам, барацьба за Смаленск ішла паспяхова, і ён цалкам апынуўся ў сферы палітычнага прыцягнення Вялікага княства Літоўскага. Асабліва важна падкрэсліць удзел у гэтых падзеях Андрэя Полацкага. У свой час В. Данілевіч гаварыў: «Калі пры Воіне самастойнасць полацкага князя была фіктыўнай, то цяпер полацкі князь (маецца на ўвазе Андрэй.— *М. Е.*) траціць усялякае значэнне і палітычную самастойнасць»[132]. Аднак усё было наадварот. Менавіта цяпер з найбольшай выразнасцю выяўляецца працяг полацкай аб'яднаўчай палітыкі. Тое, што Андрэй быў сынам Альгерда і выконваў яго волю, не толькі не азначае страту самастойнасці Полацкай зямлі, але яшчэ больш падкрэслівае яе значэнне, паколькі Альгерд, стаўшы вялікім князем, быў найперш выразнікам інтарэсаў беларускіх земляў і таму ў правядзенні сваёй палітыкі абапіраўся на полацкую зямлю як магутную сілу. Фактычна Вялікае княства на той час паводле характарыстыкі, зробленай у свой час В. Антановічам[133] выяўляла сябе як Літоўска-Полацкая дзяржава. Сапраўды, яна была нёманска-дзвінскай дзяржавай, што пашырала сваю тэрыторыю на грунце полацкай аб'яднаўчай палітыкі. Тое, што не пад сілу было адной Полацкай зямлі (а менавіта падначаленне сабе Смаленска) стала магчымым для аб'яднаных беларускіх земляў. Вядома, што тут адыграла сваю ролю і этнічная еднасць: як Полацкая, так і Смаленская землі былі пераважна крывіцкімі.

Ужо адзначалася, што побач з падначаленнем Смаленска, ішло і падначаленне Бранска і што менавіта дзякуючы другому адбылося і першае. На вялікі жаль, у крыніцах падзеі, звязаныя з барацьбой Альгерда за Бранск, адлюстраваныя зусім недастаткова, што можа навесці на думку аб нязначнасці (у параўнанні са Смаленскам) перамогі над Бранскам. І гэтаму ў значнай ступені садзейнічала абвостраная ўнутраная барацьба,

якая разгарэлася тут у 1310 г. паміж князем Святаславам Глебавічам і яго пляменнікам Васілём за Бранск[134], а ў 1339—1341 гг.— паміж Глебам Святаславічам і вечам, на якім гэты князь і быў забіты[135]. Пад 1355 г. летапіс адзначыў яшчэ большыя смуты, у выніку якіх «апустоше грады»[136]. Зразумела, што ўсё гэта і выкарыстаў Альгерд для падначалення сваёй уладзе Бранска. Праўда, у крыніцах толькі зарэгістраваны гэты факт, дэталёвага яго апісання не захавалася.

Па ўсім відаць, што далейшае далучэнне дробных удзелаў Северскай зямлі адбылося добраахвотна і таму мірна, што і зразумела. Насельніцтва Севершчыны, як і Смаленшчыны, было этнічна блізкае насельніцтву іншых беларускіх земляў. Нездарма на гэтай тэрыторыі і цяпер пашыраныя беларускія гаворкі[137]. Такім чынам, далучэнне Северскай зямлі было выяўленнем далейшага аб'яднання беларускіх земляў.

Адносіны з Масквой

Актыўная палітыка Альгерда ў адносінах да Пскова, Ноўгарада, Смаленска і Бранска не магла ні выклікаць супроцьдзеянняў другога аб'яднаўчага цэнтра — Масквы. Добра бачачы гэта, Альгерд паступова выпрацаваў стратэгію барацьбы з ёю. Відаць, напачатку ён лічыў, што можна будзе наогул перамагчы Маскву і тым самым спыніць аб'яднаўчую палітыку, з якой яна, у параўнанні з Вялікім княствам Літоўскім, значна спазнілася. Перш-наперш Альгерд, разумеючы, што сіла Масквы ў значнай ступені залежыць ад саюза з Ардой, вырашыў парваць яго і самому ўступіць у хаўрус з татарамі. Гэтай мэце і служыла пасольства Альгерда да хана Чаінбека ў 1349 г., што выклікала вялікую трывогу ў маскоўскага князя Сімяона Іванавіча, які ў процівагу Альгерду накіраваў у Арду і сваіх паслоў. Тыя здолелі аслабіць уплыў Альгердавых паслоў на хана. Маскоўскія паслы зрабілі ўпор на тое, што Альгерд неаднаразова хадзіў на ханскія ўлусы і што цяпер ён хоча пайсці на галоўны ўлус — Маскоўскае княства,

а авалодаўшы ім, рушыць на самога хана. Чаінбека гэта нераканала, што цалкам зразумела. Ён не мог не разумець, што Альгерд, далучаючы да сваёй дзяржавы новыя землі, тым самым вызваляе іх ад татарскай улады і што яго перамога над Масквой сапраўды можа стаць канчатковаю перамогай і над Ардой. Таму становіцца зразумелым далейшае жорсткае абыходжанне Чаінбека з Альгердавымі пасламі: яны былі арыштаваныя і выдадзеныя Сімяону Іванавічу. Мы звяртаем увагу на асобы гэтых паслоў: Карыят (наваградскі князь), Сімяон (князь свіслацкі), Міхаіл (невядома, дзе княжыў) і баярын Айкша[138]. Гэта адзін з тых рэдкіх выпадкаў, якія дапамагаюць расшыфраваць, што хавалася ў той час пад назвамі «Літва» ці «літоўскі». Як бачым, імёны і месцы ўладарання гэтых князёў, якіх называюць літоўскімі, сведчаць, што ў сапраўднасці яны былі беларусамі і прадстаўлялі беларускія землі.

Скіраваны на раскол Масквы і Арды план Альгерда закончыўся няўдачай, прычына якой крыецца ў тым, што тады ўжо ні Арда не магла існаваць без Масквы, ні Масква без Арды. Першая з дапамогаю Масквы трымала ўладу над рускімі землямі, другая з дапамогаю Арды падначальвала сабе свабодныя рускія землі, што павялічвала яе сілу і рыхтавала яе вызваленне ад татарскай няволі. Вядома ж, Альгерд быў не ў сілах ваяваць з абодвума сваімі магутнымі праціўнікамі. І ён пайшоў на мір з Масквой, у чым Сімяон Іванавіч яму не адмовіў. Як звычайна ў той час, гэтыя мірныя адносіны завяршыліся шлюбнымі саюзамі: пляменніцу маскоўскага князя аддалі за Альгердавага брата Любарта, а сам Альгерд, першая жонка якога Марыя Віцебская памерла ў 1347 г., ажаніўся з дачкою цвярскога князя Юльянай, што была пляменніцай маскоўскага князя[139].

Хоць мір паміж Вялікім княствам Літоўскім і Масковіяй пры жыцці Сімяона Іванавіча і захоўваўся, гэта зусім не азначала канчатковага прымірэння Альгерда са сваім найважнейшым праціўнікам у галоўным тады для яго клопаце — збіранні земляў. Гэта толькі азначала змену тактыкі ў яго барацьбе. Не маючы поспеху ў наладжванні саюза з Ардой, Альгерд убачыў магчымасць знясіліць Маскву ў падтрымцы міжусобнай барацьбы з ёю, якую вялі рускія княствы. І гэтая магчымасць адкрылася, але пазней, ужо пры маскоўскім князі Дзмітрыі Іванавічу, калі ў 1357 г. разгарэліся ўсобіцы паміж удзельнымі цвярскімі князямі. Аднаго з іх, калязінскага князя Васіля Міхайлавіча, падтрымаў маскоўскі ўладар, а яго супернік, холмскі князь Усевалад Аляксандравіч (брат Юльяны), звярнуўся па дапамогу да Альгерда. Той у 1360 г. паслаў сваё войска на Цвер, што і вымусіла Васіля Міхайлавіча вярнуць Усеваладу яго воласць[140]. Аднак у 1366 г. міжусобная барацьба ў Цверы зноў разгарэлася — паміж тымі ж сынамі Васіля і братам яго ранейшага праціўніка Усевалада — Міхаілам. Змаганне ішло як за вялікае княжанне ў Цверы, так і за Гарадзецкі ўдзел. Ізноў за першага ўступіўся маскоўскі князь, за другога — Альгерд, войскі якіх прыйшлі ў Цвярское княства[141]. Пасля заключэння перамір'я справу аб барацьбе гэтых цвярскіх князёў было вырашана прадоўжыць у судзе, на які яны былі выкліканыя ў Маскву князем Дзмітрыем Іванавічам і мітрапалітам Алексіем. Аднак на трэці дзень пасля прыезду Міхаіл Аляксандравіч са сваімі братамі быў арыштаваны, і Дзмітрый Іванавіч прымушаў яго адмовіцца ад Гарадзецкага ўдзелу на карысць Васіля. На гэты выпадак трэба звярнуць асаблівую ўвагу, паколькі ён добра характарызуе падступнасць маскоўскіх князёў, якія ўсё больш засвойвалі азіяцкія прыёмы татарскіх ханаў. У далейшым такія прыёмы сталі неад'емнай асаблівасцю іх абыходжання з праціўнікамі.

Пасля смерці Васіля Міхайлавіча цвярскі пасад заняў Міхаіл Аляксандрвіч, што выклікала трывогу ў маскоўскага князя Дзмітрыя Іванавіча, які, баючыся ўмацавання становішча свайго былога праціўніка, паслаў супроць яго войска. Трэба зазначыць, што ўжо працяглы час ішло суперніцтва Масквы і Цверы. Яшчэ ў 1327 г. Іван Каліта ў саюзе з татарамі зрабіў спустошальны паход на Цвер.

У сваю чаргу Міхаіл Аляксандравіч, разумеючы, што яму аднаму з маскоўскім войскам не справіцца, звярнуўся па дапамогу да свайго швагра Альгерда[142]. Князь Міхаіл знайшоў выдатную нагоду, каб падштурхнуць сваякоў да непасрэдных ваенных дзеянняў супроць Масквы, якія ён і распачаў у лістападзе 1368 г. Альгерд заўсёды трымаў ажыццяўленне сваіх намераў у вялікай таямніцы, і гэта часта забяспечвала яму поспех. Таму і цяпер з'яўленне ягонага войска (там былі сілы Кейсту-

та і смаленскія воіны) у межах Маскоўскага княства было поўнай нечаканасцю для Дзмітрыя Іванавіча. Пакуль ён склікаў падуладных князёў, Альгердавы дружыны, спусташаючы варожую тэрыторыю, рухаліся да Масквы. Не мог стрымаць наступ і вартавы полк, сабраны з бліжэйшых да Масквы ўдзелаў. Альгердавы ваяры ўварваліся ў Маскву. Дзмітрый Іванавіч, адступаючы, спаліў пасад і засеў у Крамлі. Аднак Альгерд, прастаяўшы тры дні каля яго сцен, на прыступ не адважыўся.

Відаць, мэтаю Альгерда быў не захоп Масквы і яе княства, што магло б прывесці да вялікіх страт у яго сіле і іншых цяжкасцяў, а — паступовае знясільванне свайго праціўніка, што ў канчатковым выніку і прывяло б да страты Масковіяй палітычнай сілы і, ў выніку, яе аб'яднаўчай ролі. Вось чаму, адмовіўшыся браць Крэмль, Альгерд, адступаючы з Масквы, разбурыў ці спаліў многія будынкі, браў у палон людзей, выводзіў скаціну і інш. Усё гэта ўзбагачала і ўзмацняла Альгерда і аслабляла Маскву.

І хоць для Цверы таксама наступае палёгка, бо Дзмітрый Іванавіч вярнуў Міхаілу Аляксандравічу Гарадзец і адмовіўся ад дапамогі ягонаму суперніку[143], мірная перадышка працягвалася нядоўга. У 1370 г. Дзмітрый Іванавіч, вызваліўшы сябе ад хрэснага цалавання, якое ён даваў Міхаілу Аляксандравічу, узнавіў наступальную палітыку ў адносінах да Цверы, у якой ён бачыў галоўнага праціўніка ў сваіх аб'яднаўчых планах. Сапраўды, падначаленне Цверы адчыняла Маскве дарогу на поўнач, да Ноўгарада і Пскова, валоданне якімі таксама было залатой мараю маскоўскага ўладара.

Уварваўшыся ў Цвярское княства, Дзмітрый Іванавіч спустошыў гарады Мікулін і Зубцоў, і вывеў у Маскву вялікі палон. І гэты канфлікт для Альгерда таксама стаў зачэпкаю, каб выступіць супроць Масквы. Зноў, разам з войскам Кейстута і смаленскага князя Аляксандра Святаславіча, ён прыйшоў на дапамогу цвярскому князю. Аднак гэтым разам яго дзеянні былі беспаспяховымі. Не ўзяўшы на працягу трох дзён Валакаламска, ён накіраваўся на Маскву, якую ўзяў у аблогу 6 снежня. Аднак, даведаўшыся, што Дзмітрый Іванавіч, як і мінулы раз, засеў у Крамлі, а ў ваколіцах Перамышля сабраліся моцныя войскі, маскоўскае і разанскае, Альгерд

вырашыў заключыць перамір'е на паўгода і аступіў назад[144].

Не атрымаўшы чаканых вынікаў ад дапамогі Альгерда, цвярскі князь Міхаіл Аляксандравіч звярнуўся да Арды. Выправіўшыся туды, ён атрымаў ярлык на валоданне Уладзімірскім княствам. З гэтага відаць, што Арда таксама баялася ўмацавання Масквы і таму падтрымлівала яе барацьбу з Цвер'ю за суперніцтва ў аб'яднанні рускіх земляў. Між тым Дзмітрый Іванавіч, даведаўшыся пра ўчынак ардынскага хана, сам паехаў да яго, залагодзіў татарскага ўладара і ягоных жонак шчодрымі падарункамі і дабіўся сабе ярлыка на Уладзімірскае княства. Таму для цвярскога князя зноў заставалася толькі адно: звярнуцца па дапамогу да Альгерда, які не адмовіў яму ў гэтым. У 1372 г. яго войска пад началам Кейстута, Вітаўта, Андрэя Полацкага і іншых князёў было пасланае на дапамогу Цверы. Дарэчы, звернем увагу на тое, што Кейстут і яго сын Вітаўт, якія баранілі заходнія землі дзяржавы ад шматлікіх крыжацкіх рэйзаў, павінны былі ўдзельнічаць у вайсковых справах усходняй часткі Княства. Гэта зноў-такі паказвае, наколькі дамінавалі ў дзяржаве яе беларускія інтарэсы, калі дзеля іх адцягваліся сілы з захаду, дзе была найбольшая знешняя пагроза.

Пасланыя войскі ўварваліся ў межы маскоўскіх уладанняў, нанеслі адчувальны ўдар па гарадах Пераяслаўлю і Кашыну. Хоць Міхаілу Аляксандравічу ўдалося завалодаць і іншымі гарадамі (Угліччам, Бежацкам, Дзмітраўскам, Кастрамою, Таржком і інш.), аднак гэты поспех быў непрацяглым. Насустрач войску Міхаіла і Альгерда са смаленцамі і бранцамі выйшла маскоўскае войска Дзмітрыя. Сустрэўшыся ў раёне Любуцка, дзве сілы не адважыліся ўступіць у бой адна з другой. Паміж Альгердам і Дзмітрыем Іванавічам было заключана перамір'е[145], умовы якога з'яўляліся вельмі цяжкімі для цвярскога князя Міхаіла, які быў вымушаны прызнаць сваю поўную залежнасць ад Дзмітрыя Іванавіча, а Альгерд у выпадку новай вайны Цверы з Масквой не павінен быў дапамагаць Міхаілу[146].

У 1274—1275 гг. Міхаіл Аляксандравіч зрабіў яшчэ адну спробу барацьбы з Масквой. Зноў здабыўшы ў Ардзе ярлык на Уладзімірскае княства і заручыўшыся падмогаю Альгерда, ён аб'явіў вайну свайму даўняму

праціўніку. Аднак Дзмітрый Іванавіч, сабраўшы свае войска і дружыны падуладных яму князёў, заняў усё Цвярское княства. Міхаіл Аляксандравіч павінен быў на працягу сямі тыдняў абараняцца. На дапамогу яму ішоў атрад, пасланы з Вялікага княства Літоўскага, але ён, убачыўшы вялікую маскоўскую сілу, вырашыў не ўступаць у бой і павярнуў назад. Зразумеўшы безнадзейнасць свайго супраціўлення, Міхаіл Аляксандравіч вымушаны быў прасіць міру ў Дзмітрыя Іванавіча, вынікам чаго і з'явілася поўная залежнасць Цверы ад Масквы[147].

Як бачым, вынікі Альгердавай «маскоўскай» палітыкі былі неадназначнымі. Хоць ён і не атрымаў перамогі ў Пскове і Ноўгарадзе і не змог забяспечыць перавагі Цверы над Масквой, затое Смаленск апынуўся ў поўнай залежнасці ад Вялікага княства Літоўскага, а Бранск разам з усёй Севершчынай перайшоў пад уладу Альгерда.

З Усходу на Поўдзень

Хаця найбольшая ўвага Альгерда была скіраваная на адносіны з паўночнымі і ўсходнімі суседзямі, што найбольш адпавядала полацкай частцы дзяржавы, тым не менш з яго поля зроку не выпадалі і інтарэсы літоўскай, нёманскай часткі дзяржавы, у якой знаходзілася яе першая сталіца — Навагародак. Нам ужо вядома аб складаных узаемаадносінах паміж Навагародскай зямлёй і яе паўднёвымі суседзямі — Галіцка-Валынскімі князямі. Быў час (ён прыпадае ў асноўным на 1-ю палову XIII ст.), калі Навагародак павінен быў выконваць іх волю. Вызваліўшыся ад залежнасці ў 1258 г., а пасля і стаўшы сталіцаю новай дзяржавы Навагародак неаднаразова адбіваў напады на яго галіцка-валынскіх князёў, якія фактычна з'яўляліся яго галоўнымі знешнімі ворагамі. Нават яшчэ ў 1289 г. князі Будзікіт і Будзівіт вымушаныя былі аддаць валынскаму князю Ваўкавыск, каб толькі захаваць з імі мір.

Але ў выніку мангола-татарскай навалы і міжусобнага суперніцтва Галіцка-Валынская зямля траціць палітычнае адзінства і, як вынік гэтага, слабее і становіцца сама аб'ектам суперніцтва суседніх дзяржаў за ўладу над ёю. Каля 1325 г. валынскім князем становіцца Гедзімінаў сын Любарт, а гэта азначала, што Валынь стала часткаю Вялікага княства Літоўскага. І, вядома ж, гэта найперш было перамогаю для Навагародскай зямлі.

Аднак валоданне Валынню для Вялікага княства Літоўскага было нялёгкаю справай, паколькі супернікам яго стала Польшча, якая таксама лічыла сябе законнай спадкаемніцай Галіцка-Валынскай зямлі. У выніку барацьбы Любарта, якому дапамагаў і Альгерд, з польскім каралём Казімірам і мазавецкім князем Земавітам у 1347 г. было заключана перамір'е, паводле якога толькі Львоўская зямля заставалася за Польшчай, а ўсе астатнія (Уладзімірская, Луцкая, Холмская, Бельская і Берасцейская — за Вялікім княствам, якое такім чынам атрымала значную перавагу. Гэта не магло задавальняць Польшчу. Таму па заключэнні перамір'я ў 1349 г. Казімір зноў распачаў вайну. У выніку імклівых дзеянняў ён захапіў Холмскую і Бельскую землі, а таксама ўсю Валынь і Берасцейскую зямлю, якая яшчэ пры Гедзіміне знаходзілася ў складзе Вялікага княства. Самому ж Любарту ён прапанаваў толькі Луцкую зямлю і то ў якасці леннага валодання[148].

У сваю чаргу Любарт з дапамогаю Кейстута ў наступным 1350 г. адваяваў Валынь, выгнаўшы адтуль польскія гарнізоны і разбурыўшы крэпасці, якія пачалі ўзводзіць палякі, а пасля перайшлі ў далейшы наступ, заваяваўшы Львоўшчыну, а таксама і сумежныя польскія землі — Сандамірскую, Радамскую і Лукаўскую[149]. Казімір, апынуўшыся ў цяжкім становішчы, вымушаны быў шукаць падтрымкі. Асабліва характэрны яго зварот да рымскага папы Казіміра VI. З мэтаю напалохаць святы пасад ён прадставіў становішча так, нібыта яго землямі завалодалі язычнікі. Але ўжо тое, што на Валыні князем быў праваслаўны Любарт, яшчэ раз красамоўна абвяргае ўяўленне аб Вялікім княстве Літоўскім як язычніцкай дзяржаве. І ўсё ж менавіта такі погляд на гэтую дзяржаву і выкарыстоўваўся для дасягнення вайскова-палітычных мэтаў супраць яе. У дадзеным выпадку гэта мела свае вынікі: Клімент VI

дазволіў польскім біскупам аб'явіць крыжовы паход супраць Вялікага княства і адначасова даў Казіміру дазвол выдаткоўваць дзесятую частку царкоўных даходаў на барацьбу з язычнікамі. Істотнай падтрымкаю для Казіміра быў і яго саюз з венгерскім каралём Людовікам.

З свайго боку і Альгерд знайшоў сабе саюзнікаў у асобе татараў, якія валодалі Падоллем. Як бачна, у вайну былі ўцягнутыя значныя сілы, таму яна і доўжылася яшчэ пяць гадоў. Спачатку поспех быў за палякамі, якія зноў захапілі Валынь, і нават палонілі Кейстута, які, праўда, у хуткім часе здолеў уцячы.

Узяты ў Луцку ў аблогу, Любарт таксама мог трапіць у палон, але змог выбрацца з варожага кола. Перамена ў вайсковых дзеяннях на карысць Вялікага княства Літоўскага адбылася тады, калі на дапамогу сваім братам прыйшоў з войскам Альгерд. Іх аб'яднаныя палкі робяць набегі на Польшчу і Мазовію, выганяюць польскія гарнізоны з гарадоў Валыні і робяць спробу захапіць Галіцкую зямлю. Любарт нават быў захапіў Галіч, аднак, не ўтрымаўшы яго, вымушаны быў адступіць, разбурыўшы замкі і захапіўшы вялікую здабычу. Відаць, на гэтым у 1356 г. і закончылася вайна паміж Польшчаю і Вялікім княствам. На жаль, умовы міру не захаваліся. Дайшла толькі да нас асобная дамова, заключаная паміж Кейстутам (ад імя Альгерда і іншых князёў) з аднаго боку, і Мазовіяй — з другога. Яна найперш цікавая тым, што, паводле яе, Берасцейская зямля зноў пераходзіць да Кейстута, гэта значыць становіцца часткаю Вялікага княства Літоўскага[150]. І хоць барацьба за Валынь не скончылася, гэтым разам зыход яе быў, па ўсім відаць, на карысць Вялікага княства, што Альгерд выкарыстаў для далейшага пашырэння абшару сваёй дзяржавы ў паўднёвым накірунку.

Праўда, гэта адбылося не адразу, бо, як ужо адзначалася, з 1357 г. пачалося ўмяшанне Альгерда ва ўзаемаадносіны паміж Маскоўскім і Цвярскім княствамі. Тым не менш, у 1362 г. Альгерд ажыццявіў свой імклівы рэйд на Падолле. Яно ў той час знаходзілася пад татарскаю ўладай, але ўжо было незалежным ад Залатой Арды, якая знаходзілася ў стане распаду. Мы ўжо ведаем, што ў 1356 г. польскія татары былі на баку Альгерда, гэтак жа, як і ў 1351 г. Прычынаю такіх

дружалюбных адносін з'яўлялася тое, што Польшча прэтэндавала не толькі на Галіцыю, але і на Падолле. І гэта, вядома, рабіла татарскіх уладароў саюзнікамі Альгерда. Аднак у 1356 г. Казімір пачаў перамовы з татарскімі князямі Падолля, задобрыў іх багатымі дарункамі, і гэта дало свае вынікі: сем татарскіх уладароў Падолля перайшлі на бок Польшчы супроць Альгерда[151]. Такая рэзкая змена ў пазіцыі татараў і дала Альгерду падставу таксама змяніць свае адносіны да іх, што і выявілі падзеі 1362 г. На жаль, гэтая важная падзея вельмі скупа, а то і заблытана (як у «Хроніцы Быхаўца»)[152] пададзена ў крыніцах. Больш поўнае і дэталёвае яе асвятленне мы знаходзім у «Хроніцы Літоўскай і Жмойцкай»[153].

У шэрагу крыніцаў сказана толькі, што Альгерд у гэтым паходзе атрымаў вырашальную перамогу на р. Сінія Воды над трыма татарскімі князямі Падолля: Кутлубугам, Хаджыбегам і Дзмітрыем (незразумела, чаму гэты апошні насіў хрысціянскае імя; магчыма, зразумеў, што над хрысціянамі лепш будзе ўладарыць, перайшоўшы ў іх веру). У «Хроніцы Літоўскай і Жмойцкай» гэтая падзея перададзена так: «Ольгерд... выправился против татаров в Поля Дикие; тягнули теж з ним и чотыри его сыновци Кориятовичи: Александр, Константин, Юрий, Феодор — Корията, князя новгородского сынове. А гды пришли до Синей Воды, минувши Канев и Черкасы, указался им в полю великая орда з трома цариками на три обозы разделеныи, то есть Котлубая, Катибея, Бекера и Дмитра солтана. То обачивши, Ольгерд, же до войны готовы татаре, разшиковал войско свое на шесть гуфов закривленых з боков и на чоло розсадивши, абы их татаре танцами звыклыми огорнути и стрелами шкодити не могли. А потом з великою запалчивостю татаре град железный з луков на литву густо пустили, але им стрелбою не зашкодили, для порядного ушикования и прудкого розступеня. Литва зас з русю скочила зараз з копиями и шаблями, потыкаючися, чоло им перервали и танцы помешали, другие зас з куш белтами, а звлаща новогорожане з Кориятовичами и валили их з коней, натираючи на них з боков, летали не иначей як снопы от гвалтовного ветру татаре разбурены, а не могучи болш литвъ на чолъ вытрвати, почали мешатися и утекати по

широких полях. Там же цариков их трох: Котлубая, Катибея, Бекера — забито, от Мурзов и уланов побито велми много, трупов тежь татарских полны поля и реки были, стад килкадесят, верблюдов, обозы их, в которых всю маетность звыкли свою татаре з паши на пашу возити...»[154].

Мы падалі гэтую вытрымку з летапісу, бо яна найбольш поўна і праўдзіва сведчыць аб выдатнай падзеі нашай гісторыі. Апрача таго, яна дае нам дэталёвае апісанне бітвы, тактыкі бою як Альгерда, так і татараў, што можа мець вялікую цікавасць для гісторыкаў вайсковай справы. Характэрна і тое, што тут татарскія ўладары называюцца царыкамі, што вельмі добра адлюстроўвае мізэрнасць абсягаў іхняе ўлады.

Але для нас асабліва важна звярнуць увагу на тое, што ў паходзе ўдзельнічалі новагародскія князі Карыятавічы — Аляксандр, Юрый, Канстанцін і Фёдар. У «Хронiцы Быхаўца» таксама паведамляецца аб гэтым, але вельмі заблытана. Паводле гэтай крыніцы, Альгерд узяў толькі трох Карыятавічаў, а чацвёрты, Фёдар, з'явіўся ў Падоллі толькі пасля смерці трох сваіх братоў, але быў выгнаны князем Альгердам[155]. Аднак у сапраўднасці ў паходзе разам з Альгердам бралі ўдзел усе Карыятавічы. І самае важнае, што яны складалі галоўную апору Альгерда і адыгралі галоўную ролю ў перамозе. Таму становіцца зразумелым, чаму Альгерд, вяртаючыся дадому з часткаю войска, «другую часць в Подолю оставил, под которым войском приложил сыновцов своих князей новгородских Кориятовичей Александра, Константина, Юрия и Федора, и все краины Русские с Подолем поручил им и дал в панованне»[156]. Усё паказвае, што названы паход, як і барацьба за Валынь, быў найперш у інтарэсах Новагародка, і таму ў ім удзельнічалі новагародскія князі з сваім войскам, якім і былі аддадзены ва ўладанне ўсе заваяваныя землі. Такім чынам, хаця Новагародак і страціў сваё сталічнае становішча, аднак ён не страціў дзяржаўнай значнасці. Нездарма ж і цяпер прызначэнне князя на новагародскі пасад суправаджалася яго каранаваннем, як гэта было з Карыятам[157] у 1327 г. Новагародак, як і Полацк, дыктаваў сваю палітыку вярхоўнай уладзе, вынікам чаго і з'явіўся паход Альгерда ў Падолле.

Дарэчы, і тут летапіс паказвае, што пад назваю «Літва» тут хаваецца не сучасная Літва, а Новаградчына. Гэта добра бачна з таго, што Карыятавічы аднач асова называюцца і новагародскімі, і літоўскімі князямі — як, напрыклад, там, дзе гаворыцца пра будаўніцтва ў Падоллі замкаў[158].

Заваяванне Падолля вызначыла і лёс Кіеўскага княства. Акружанае з усіх бакоў уладаннямі Альгерда, і яно, натуральна, павінна было перайсці пад яго ўладу, што і адбылося без барацьбы. Аб гэтай падзеі гаворыцца вельмі каратка і то толькі ў Густынскім летапісе: «Сей Ольгерд и иншия Руския державы во свою власть принят, и Киев под Фёдором князем взят, и посади в нем Володимера сына своего, и начи над сим владети»[159]. Заваяванне Кіеўшчыны Альгердам было аднача сова і вызваленнем яе, як і Падолля, ад татарскай няволі. Летапіс паведамляе пра тое, што Альгерд гэтым землям «от татаров вольность учинил»[160]. Менавіта князь Фёдар, якога замяніў Альгердаў сын Уладзімір, быў фактычна падручным хана Залатой Арды. Аднак тая ўжо занепадала, таму і не зрабіла ніякіх захадаў у адказ на тое, што Альгерд адабраў ад яе «ўлусы». Гэта добра сведчыць, наколькі прадбачлівым палітыкам быў Альгерд, наколькі ўдала ён мог выбраць момант для дзеянняў.

Калі барацьба за Падолле і Кіеўшчыну закончылася паспяхова, то змаганне за Валынь зноў аднавілася. Польскі кароль Казімір, выкарыстоўваючы ўдзел Альгерда ў цвярскіх справах, у 1366 г. зноў зрабіў паход на Валынь з мэтаю яе падначалення Польшчы. Спачатку яму ўдалося заняць Белз і Холм, князь якіх Юрый Нарымонтавіч, не маючы дастатковых сіл для супраціўлення, вымушаны быў прызнаць уладу Казіміра. Потым польскія войскі занялі і іншыя гарады Валыншчыны — Уладзімір і Крамянец былі таксама аддадзеныя ў плен Аляксандру Карыятавічу, і толькі Луцк з акругамі застаўся за Любартам. Для нас асабліва важна адзначыць, што па ўмове, якая была заключана ў гэты час, польскі кароль назаўсёды прызнаваў Берасцейскую зямлю ўладаннем Вялікага княства Літоўскага[161].

Аднак і на гэтым барацьба за Валынь не закончылася. Яна працягвалася яшчэ доўгі час у выглядзе спусташальных набегаў войск Вялікага княства на суседнія польскія землі. І толькі ў 1377 г., калі новы польскі

кароль Людовік зноў са сваім войскам прыйшоў на Валынь, у час доўгай аблогі Белзы быў заключаны мір, па якому Берасцейская, Уладзімірская і Луцкая землі прызнаваліся за Вялікім княствам Літоўскім, а Холмская і Белзская — за Польшчай[162].

Асоба Альгерда

З разгледжанага вышэй выразна відаць, што Альгерд як да 1345 г., калі ён быў крэўскім і віцебскім князем, так і пасля, калі ён стаў вялікім князем літоўскім, найперш і галоўным чынам выступае як беларускі дзяржаўны дзеяч. З гэтым шчыльна звязана і пытанне аб яго веравызнанні. У ранейшай гістарычнай літаратуры большасць аўтараў схілялася да думкі, што Альгерд быў язычнікам. Падставаю былі паведамленні храністаў Г. Вартберга і Я. Длугаша аб яго язычніцтве да самай смерці і аб спаленні яго цела на вогнішчы. Але заходнія аўтары былі зацікаўленыя ў пашырэнні ўяўлення пра Вялікае княства Літоўскае як пра язычніцкую дзяржаву і пра яе вялікіх князёў — як язычнікаў, што апраўдвала экспансіяністкія дзеянні Ордэна і Польшчы, якія прыкрываліся лозунгамі пашырэння хрысціянства. Аднак абсурднасць сцверджанняў аб язычніцтве Альгерда найперш выяўляецца фактам ягонага 25-гадовага княжання ў Віцебску. Вядома, што ў гэтым горадзе, як і ў Полацку, ці іншых беларускіх гарадах, не мог уладарыць язычнік. Ва ўсялякім разе, крыніцы не даносяць да нас ніводнага такога факта. Апроч таго, як паведамляеНіканаўскі летапіс, на просьбу пскоўцаў хрысціцца і быць у іх князем, Альгерд адказаў, што ён ужо хрышчоны[163]. Малаверагодна, што пры нараджэнні Альгерд не быў ахрышчаны. Яго маці была праваслаўная і наўрад ці магла яна пагадзіцца з тым, каб яе сын быў нехрысцем. Ды і язычніцтва самога Гедзіміна, як ужо адзначалася намі раней, з'яўляецца вельмі праблематычным.

Пра язычніцтва Альгерда не можа сведчыць і яго імя. Мы ўжо ведаем, што ў княскіх родах, у тым ліку і полацкіх, дзецям давалі па два імя: княскае і хрысціянскае. Дык вось імя Альгерд і было княскім, а не язычніцкім. Хрысціянскае ж імя Альгерда было Андрэй (заслугоўвае ўвагі, што свайму першаму сыну, будучаму полацкаму князю, ён даў гэткае ж імя). А перад смерцю, па настаянню жонкі Юльяны, Альгерд прыняў схіму, а з ёй і імя Аляксей[164].

Вядома ж, і стаўшы вялікім князем, ён не мог перайсці ў язычніцтва, бо ў тым не было ніякай патрэбы. Ён па-ранейшаму быў выразнікам інтарэсаў усходняй хрысціянскай часткі дзяржавы. Факты пацвярджаюць, што як у Віцебску, так і ў Вільні ён паводзіць сябе як хрысціянін, чаму не ў малой ступені садзейнічала і тое, што яго жонкі Марыя Віцебская і Юльяна Цвярская былі вельмі набожнымі хрысціянкамі. Гэта наглядна выявілася ў будаванні праваслаўных храмаў. Так, у Віцебску ім былі пабудаваныя цэрквы Дабравешчанская і Святога Духа. Не выключана, што пазней, дзякуючы падабенству імёнаў Ольгі і Альгерда, пабудова цэркваў у Віцебску была прыпісаная княгіні Вользе[165], тым больш што ў 974 г. яна гэтага зрабіць не магла, бо яе ўжо не было ў жывых. Пераезд Альгерда ў Вільню таксама адзначаны пабудоваю двух храмаў, прычым першы з іх быў узведзены на месцы язычніцкага капішча. Ніяк не можа сведчыць пра язычніцтва Альгерда і гісторыя з трымя язычнікамі. Яны былі пакараныя смерцю не па загадзе Альгерда, а паводле патрабаванняў да яго язычнікаў. Раней ужо адзначалася, што язычніцкія імёны гэтых людзей, якія пасля былі абвешчаныя святымі — Кумец, Круглец і Няжыла — сведчаць аб прыналежнасці іх носьбітаў да славян. Трэба думаць, што на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага, дзе яшчэ мелася нямала язычнікаў, у тым ліку і ў Вільні, былі язычнікі-славяне з заходніх славянскіх земляў, што ўцякалі ад анямечвання і хрысціянізацыі. Менавіта яны маглі найбольш фанатычна берагчы веру сваіх продкаў і таму так жорстка абышліся з адступнікамі.

Бясспрэчна, што Альгерд з'яўляецца адным з найвыдатнейшых дзеячаў у нашай гісторыі. Гэтаму адпавядае нават яго знешні выгляд, апісанне якога знаходзім у адной нямецкай хроніцы: «Князь мае велічны выгляд, твар яго румяны, прадаўгаваты, нос яго вызначаўся сваёй велічынёй, вочы блакітныя, вельмі вострыя, бровы густыя, светлыя, валасы і барада светла-русыя з сі-

візною, лоб высокі, росту ён вышэй сярэдняга, не тоўсты, не худы, гаворыць голасам гучным, разборлівым і прыемным, ён выдатна ездзіць верхам, але ходзіць накульгваючы на правую нагу, таму звычайна апіраецца на кій ці на отрака; па-нямецку разумее выдатна, можа свабодна гаварыць, аднак заўсёды гаворыць з намі праз перакладчыка»[166].

Галоўны вынік княжання Альгерда — у выключным пашырэнні тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага, якое стала адной з найбольш вялікіх дзяржаў Еўропы. У ёй беларускія землі, канчатковае аб'яднанне якіх таксама закончылася ў гэты час, займалі цэнтральнае месца, што яшчэ ў большай ступені забяспечвала ім дамінуючае становішча. Гэта і давала магчымасць вызначаць галоўныя кірункі як унутранай, так і знешняй палітыкі Вялікага княства Літоўскага.

Ягайла і Андрэй Полацкі

Унутраная палітычная раўнавага, якая стварылася ў Вялікім княстве Літоўскім пры Альгердзе, адразу парушылася пасля яго смерці. Ужо тое, што вялікакняскі пасад перайшоў да Ягайлы — старэйшага сына Альгерда ад другой яго жонкі Юліяны — не магло не выклікаць пачуцця незадаволенасці ў каго-небудзь з іншых яго дванаццаці сыноў. Апроч таго, нельга забываць і аб браце Альгерда — Кейстуце, які быў фактычна самым старэйшым у родзе Гедзімінавічаў і меў найбольшае права заняць вялікакняскі пасад пасля смерці свайго старэйшага брата. Усё гэта ў хуткім часе і дало вынікі.

Нельга, вядома, адмаўляць уплыву Юльяны на рашэнне Альгерда пасля смерці пакінуць вялікакняскі пасад за Ягайлам. Звычайна шэраг даследчыкаў характарызавалі Ягайлу выключна адмоўнымі рысамі. Ён, маўляў, быў лянівы, нядбалы, бесхарактарны, схільны да раскошы і нічога не зрабіў дзеля дабра сваёй краіны[167]. Але ўсё гэта зыходзіла з памылковага ўяўлення

аб Крэўскай уніі як падзеі, якая толькі задавальняла асабістыя амбіцыі Ягайлы.

Далейшыя падзеі пакажуць, што Ягайла не быў такой безаблічнаю асобай, як яго імкнуліся паказаць, а, наадварот — валодаў якасцямі, патрэбнымі для дзяржаўнага дзеяча. Трэба думаць, што такія якасці бачыў у ім і Альгерд. Зноў-такі Ягайлу дастаўся не толькі вялікакняскі пасад, што адначасова рабіла яго як уладаром Віленскага ўдзелу, так і вотчынных уладанняў Альгерда — Крэўскага і Віцебскага. А гэта спалучала ў асобе Ягайлы агульныя інтарэсы дзяржавы найперш з інтарэсамі яе ўсходняй часткі.

Няма чаго казаць, наколькі дарагім для Альгерда быў яго старэйшы сын ад першай жонкі — Марыі Віцебскай — Андрэй. Відаць, толькі дасягнуўшы паўналецця (ён нарадзіўся дзесьці каля 1320 г.), Андрэй стаў верным памочнікам бацькі ў яго дапамозе Пскову супроць крыжакоў і, як нам вядома, быў абраны пскоўскім князем. Гэтак жа сама Альгерд, стаўшы вялікім князем у пскоўска-наўгародскіх, смаленскіх, маскоўскіх цвярскіх справах у вялікай меры абапіраўся на сілы Андрэя, паколькі ўсё гэта вызначалася найперш інтарэсамі Полаччыны. І вядома ж, на плечы Андрэя клаўся цяжар барацьбы з крыжакамі, якія не спынялі сваіх нападаў на Полацкую зямлю. Тым больш што полацкі князь не толькі абараняўся, але і наступаў, пра што сведчаць яго два паходы на Дынабург у 1373—1374 гг.

Вясною 1375 г. Андрэй у саюзе з Кейстутам і іншымі князямі робіць паход на лівонцаў, якія перад гэтым нападалі на Жамойць. У сваю чаргу, крыжакі, помсцячы Андрэю за яго набегі на іх землі, напалі на Полацкую зямлю, узяўшы ў палон 86 чалавек і захапіўшы 100 коней. Гэта таксама не прайшло без пакарання з боку Андрэя, і ён зрабіў паход на Дынабург. Цікава адзначыць, што полацкае войска часткова ішло на конях, часткова на караблях[168]. Відаць, такой была тактыка палачанаў, бо гэтак жа сама ішло іх войска на Рыгу ў 1203 г.

Усё адзначанае характарызуе Андрэя як выдатнага дзяржаўнага дзеяча і таленавітага палкаводца. (Апошняе асабліва пацвердзяць далейшыя падзеі.) Вядома ж, гэта давала яму падставу для атрымання пасля бацькавай смерці вялікакняскага пасаду, не гаворачы ўжо пра

тое, што ён гэта права меў як старэйшы сын. Аднак яго надзеі не спраўдзіліся, вялікакняскую годнасць атрымаў старэйшы сын другой Альгердавай жонкі — Юльяны. Зразумела, што такі выбар быў прадыктаваны не толькі Юльянай. Бачачы ўсе вартасці Андрэя, Альгерд разумеў, што пераезд яго з Полацка ў Вільню пацягне за сабою вялікія ўскладненні для Андрэя, які трапіць у непрыязнае для яго асяроддзе Ягайлы, што, у сваю чаргу, пацягне за сабой ускладненні ва ўсёй дзяржаве.

Аднак без барацьбы не абышлося. Не выключана, як лічаць некаторыя даследчыкі[169], што Андрэй выклаў Ягайлу свае прэтэнзіі, але той не згадзіўся з гэтым, што і выклікала рашучую барацьбу паміж імі. Але найверагодней, што, наадварот, Ягайла выставіў Андрэю прэтэнзіі на падначаленне яму Полацка. Рэч у тым, што Альгерд, аддаўшы Ягайлу ўсе свае ўладанні, не аддаў яму Полацка. Зразумела, што пры Альгердзе яго адносіны з Андрэем лёгка ўзгадняліся і рэгуляваліся. Аднак тое, што без цяжкасцей рабілася паміж бацькам і сынам, не магло захавацца ва ўзаемаадносінах братоў. Відаць, Ягайла запатрабаваў ад Андрэя падначалення сваёй уладзе, на што той не згадзіўся. Гэтым можна вытлумачыць тое, што актыўныя дзеянні распачаў не Андрэй, а Ягайла, войска якога ў 1377 г. падышло да Полацка і ўзяло яго ў аблогу. Нельга абысці ўвагай і тое, што ў саюзе з Ягайлам супроць Андрэя выступіў Кейстут. Як пакажуць далейшыя падзеі, для яго таксама было важным пазбавіцца яшчэ аднаго прэтэндэнта на вялікакняскі пасад.

Адрэзаны ад сваіх братоў і не маючы магчымасці перацягнуць іх на свой бок, Андрэй вымушаны быў звярнуцца да лівонскага магістра, які неўзабаве і пайшоў на дапамогу полацкаму князю, што і прымусіла Ягайлу і Кейстута, якія збаяліся ўступіць у бой з крыжакамі, зняць аблогу і адступіць ад Полацка[170]. Здавалася б, пагроза для Андрэя мінулася, і ён мог свабодна сядзець у Полацку. Аднак — і тут тоіцца нейкая загадка — гэтага не здарылася, Андрэй пакідае Полацк і ідзе ў Пскоў[171]. Відаць, Андрэй разумеў ненадзейнасць абароны немцаў, хаця яны забяспечвалі яму бесперашкодны шлях у Пскоў. Але і там Андрэй знаходзіўся нядоўга. Можна думаць, што ён не атрымаў падтрымкі для барацьбы з Ягайлам і вымушаны быў шукаць

больш моцнага саюзніка, што і прывяло яго ў Маскву[172]. Аднак мы не маем ніякіх сведчанняў аб намеры Дзмітрыя Іванавіча дапамагаць Андрэю ў яго змаганні з Ягайлам. Затое добра бачна выкарыстанне маскоўскім князем вайсковага таленту Андрэя. У 1378 г. ён удзельнічае ў бітве на р. Вожы супроць войска татарскага хана Мамая[173]. Аднак самым дзіўным фактам у вайсковай біяграфіі Андрэя з'яўляецца ягоны ўдзел у паходзе маскоўскага войска на северскія гарады Трубчэўск і Старадуб, г. зн. тыя самыя, што побач з іншымі гарадамі гэтай вобласці далучыў да Вялікага княства Літоўскага яго бацька Альгерд. Як можна вытлумачыць такі ўчынак Андрэя, улічваючы выказанную думку, што ініцыятарам гэтага паходу і быў Андрэй[174]. Такое цалкам магчыма, бо гэта найперш шкодзіла прэстыжу Ягайлы, які, маўляў, не змог зберагчы ў цэласці тэрыторыю сваёй дзяржавы. Відаць, прыхільнікам Андрэя і праціўнікам Ягайлы быў і Дзмітрый Альгердавіч, які добраахвотна здаў Трубчэўск, у якім княжыў, што разам са Старадубам і іншымі гарадамі перайшоў пад уладу Масквы (узамен Трубчэўска Андрэй атрымаў Пераяслаўль)[175].

Ягайла, зразумела, не мог зміруцца са стратаю часткі сваёй дзяржавы, што не магло не прывесці яго да канфлікту з Маскоўскім княствам. Паколькі Ягайла разумеў, што для непасрэднай барацьбы з Масквой сіл у яго замала, ён стаў чакаць прыдатнага моманту, які ў хуткім часе і надарыўся. Татарскі хан Мамай, збіраючыся ўвайсці ў барацьбу з маскоўскім князем Дзмітрыем Іванавічам, запрасіў да сябе ў саюзнікі Ягайлу, які на гэта даў згоду. Аднак калі маскоўскае і татарскае войскі зышліся на Кулікавым полі і калі паміж імі адбывалася бітва, Ягайла, які з сваім войскам знаходзіўся недалёка, не ўступіў у яе на баку Мамая, што ў вялікай меры і прывяло апошняга да паражэння. Тлумачэнні гэтага факта зроблены былі розныя. Аднак нельга пагадзіцца ні з тым, што ён спазніўся прыйсці, ні з тым, што ён не ўступіў у бой праз сваю баязлівасць. Ніштo яму не перашкаджала своечасова прыйсці на дапамогу Мамаю, і не быў ён баязліўцам (гэта паказвае яго ўдзел у барацьбе з крыжакамі). У апошні час было выказана меркаванне, што паколькі яго войска ў асноўным складалася з праваслаўных беларусаў, то яны і не дазволілі

Ягайлу ісці супроць адзінавернай Масквы ды яшчэ ў саюзе з татарамі[176]. Аднак з гэтым згадзіцца ніяк нельга. Па-першае, гэта не адзначана ў крыніцах. Па-другое, становіцца незразумелым, чаму адзінаверныя княствы вялі міжусобную барацьбу паміж сабой, чаму адзінаверныя з Масковіяй разанцы дазволілі свайму князю Алегу ўступіць у саюз з Мамаем. У той час палітычныя інтарэсы таксама бралі верх над рэлігійнымі.

Прычыну ўстрымання Ягайлы ад удзелу ў Кулікоўскай бітве і трэба шукаць у яго палітычных разліках. Ягайла фактычна справакаваў гэтую падзею, бо без яго згоды ўвайсці ў саюз Мамай наўрад ці адважыўся б павесці свае войска супроць Масквы. Асабліва калі ён убачыў, што Ягайла вядзе свае войска яму на дапамогу. Але менавіта гэта і было галоўным у палітычным манеўры Ягайлы. Войска то ён вёў, але ўводзіць яго ў бой не сабіраўся. Яму важна было сутыкнуць маскоўскае і татарскае войскі паміж сабою. Ён прадбачыў, што, незалежна ад таго, хто пераможа, усё роўна абодва бакі будуць аслаблены. І сапраўды, хоць Масква і перамагла, аднак вельмі дарагой цаной. І, наогул, значэнне падзеі ў гісторыі вельмі перабольшана. Варта толькі нагадаць, што яшчэ цэлае стагоддзе пасля яе пратрымалася татарская няволя над Руссю. Такім чынам, справакаваўшы Мамая на паход, Ягайла меў на мэце аслабіць Маскву чужымі рукамі і тым самым захаваць свае сілы, што яму і ўдалося.

Нельга пакінуць без увагі тое, што ў Кулікоўскай бітве на баку Дзмітрыя Іванавіча прынялі ўдзел Андрэй і Дзмітрый Альгердавічы. Ужо тое, што першаму з іх быў даручаны полк «правай рукі», а другому — «левай рукі», гаворыць аб іх вялікай ролі ў перамозе над татарамі. Выказана і меркаванне, што Андрэй Полацкі прыйшоў на поле Кулікова і з палачанамі[177]. Аднак, як сведчаць крыніцы, ён прыйшоў туды толькі «со псковичи»[178].

А цяпер звернемся да падзей у Полацку пасля ад'езду з яго князя Андрэя. Захапіўшы гэты горад, Ягайла далучыў яго да сваіх уладанняў, пра што сведчыць дагавор аб перамір'і, заключаны Ягайлам з Лівоніяй 27 лютага 1381 г. А гэта яшчэ раз можа пацвярджаць, што менавіта з імкнення Ягайлы падначаліць сабе Полацк і пачалася барацьба паміж ім і Андрэем, якому,

магчыма, было прапанавана быць толькі намеснікам вялікага князя ў Полацку, на што Андрэй не пагадзіўся. І сапраўды, у 1381 г. Ягайла паслаў туды сваім намеснікам брата Скіргайлу. Аднак палачане адмовіліся яго прыняць і з ганьбаю, пасадзіўшы на каня задам наперад, адправілі назад. Ёсць меркаванне, што палачане адмовіліся ад Скіргайлы таму, што ён быў язычнікам, якога хацеў ім назначыць такі ж князь язычнік Ягайла. Прыняцце хрышчэння апошнім нібыта было выклікана ўдзелам у падзеях Кулікоўскай бітвы. Факт пераходу з язычніцтва ў хрысціянства князёў Вялікага княства Літоўскага тлумачыцца тым, што яны насілі падвойныя імёны. Першае з якіх, маўляў, язычніцкае, а другое — хрысціянскае: Ягайла — Якаў, Скіргайла — Іван, Карыбут — Дзмітрый і г. д.[179]. Аднак гэты довад непераканаўчы. Вядома, што ў кіеўскіх дынастыях дзецям пры нараджэнні даваліся два імёны: першае — княскае, другое — хрысціянскае. Так было ў кіеўскіх князёў, напрыклад, Яраслаў Мудры меў, апрача княскага, імя Георгій. Тое ж самае было і ў полацкіх князёў. Так, адзін з сыноў Усяслава Чарадзея меў княскае імя Рагвалод і хрысціянскае Барыс. Гэту традыцыю прадаўжалі і вялікія літоўскія князі, якія, што мы ўжо ведаем, паходзяць з дынастыі полацкіх князёў, чым і тлумачацца іх падвойныя імёны. А з гэтага вынікае, што Скіргайла не быў прыняты палачанамі не таму, што ён быў язычнікам. Справа, відаць, у тым, што палачане засталіся па-ранейшаму адданымі Андрэю, які, нягледзячы на яго вялікую дапамогу Дзмітрыю Данскому, не атрымаў ад таго ніякай падтрымкі для барацьбы з Ягайлам і вымушаны быў аднавіць свае ранейшыя сувязі з палачанамі. Апошнія, згадзіўшыся на гэта, варожа сустрэлі Скіргайлу.

Але Ягайла не адмовіўся ад намеру ва ўсёй моцы падначаліць сабе Полацк і таму зноў паслаў князем Скіргайлу, але ўжо з вялікім войскам. Нягледзячы на аблогу свайго горада, палачане і гэтым разам не здаліся. Тады Скіргайла звярнуўся па дапамогу да Лівонскага ордэна. Але прастаяўшы на беразе Дзвіны 11 дзён, крыжакі не змаглі прарвацца ў горад і мусілі ні з чым вярнуцца назад.

У гэты крытычны для сябе момант палачане вымушаны былі шукаць падтрымку ў ноўгарадцаў, аднак тыя, не даўшы вайсковай дапамогі, накіравалі да Ягай-

лы пасла Юрыя Анцыфаравіча. Магчыма, ён паведаміў аб небяспецы, якая чакае яго ад ноўгарадцаў у выпадку далейшай аблогі Полацка. І таму войскі Ягайлы, не ўзяўшы горада, павінны былі адступіць[180]. Не будзем адмаўляць значэння дыпламатычных захадаў Ноўгарада ў зняцці блакады Полацка, і ўсё ж, відаць, вырашальную ролю тут мела тое, што адносіны Ягайлы з Андрэем перапляліся з яго адносінамі з Кейстутам.

Ягайла і Кейстут

Хоць Кейстут выступаў у сваёй дзейнасці як выразнік і абаронца інтарэсаў усёй заходняй часткі дзяржавы, аднак сваім князем яго найперш бачыла Жамойць, паказчыкам чаго з'яўлялася яго рэзідэнцыя ў Троках. Як вядома, раней жамойцкія вярхі супрацьўляліся вялікакняскай уладзе. Так было, напрыклад, пры Віценю ў 1293—1294 гг. Аднак, калі Гедзімін задушыў жамойцкі сепаратысцкі рух на чале з Пялюзам, у жамойцкай знаці паступова пачало расці ўсведамленне значнасці іх зямлі ў дзяржаве, а адначасова і імкненне заняць віднае, а то і вядучае месца ў ёй. Менавіта Кейстут за час свайго князявання і стаў увасабленнем гэтых палітычных памкненняў жамойтаў.

Пакуль вялікім князем быў Альгерд, Кейстут, разумеючы сваё бяссілле перад яго выдатнай постаццю і магутнай уладай, мірыўся са сваім падначаленым становішчам. Аднак пасля смерці Альгерда і ўмацавання Ягайлы, Кейстут і вырашыў выкарыстаць Ягайлаву барацьбу з палачанамі (якая ўскладняла становішча новага вялікага князя) для ўзвышэння становішча Жамойці праз узвышэнне сваёй улады. Але частыя прыезды Кейстута з Трокаў у Вільню, дзе ён імкнуўся даваць вялікаму князю розныя парады ў кіраванні дзяржавай, адразу насцярожылі Ягайлу. Ён, як і Альгерд, будучы гаспадаром Княства, найперш быў выразнікам інтарэсаў усходняй, беларускай, часткі дзяржавы. І гэта зразумела, бо Альгерд аддаў яму ўсе ўладанні, якія яму належалі (Крэва, Віцебск і ўсе іншыя гарады)[181], і таму ў частых прыездах Кейстута і яго парадах Ягайла

адразу ўбачыў імкненне троцкага князя навязаць яму палітыку, патрэбную жамойцкай знаці. Зразумела, што Ягайла не мог пастуіпцца інтарэсамі большай часткі дзяржавы і таму стаў супрацьўляцца Кейстуту.

Убачыўшы ў імкненнях Кейстута і жамойтаў пагрозу сваёй вялікакняскай уладзе, Ягайла пачаў рыхтавацца да барацьбы з ім. Гэтае палітычнае ўнутрыдзяржаўнае суперніцтва знешне выяўлялася як чыста асабісты канфлікт. У прыватнасці, Кейстут быў вельмі зняважаны тым, што сваю сястру (а Кейстутаву пляменніцу) Ягайла выдаў за Вайдылу, чалавека простага, «хлопа», якога ўзвысіў яшчэ Альгерд і якому вялікую моц у дзяржаве даў Ягайла. Убачыўшы непрыязнасць Кейстута да сябе, Вайдыла, як паказваюць некаторыя крыніцы, і пачаў распальваць у Ягайлы нянавісць да дзядзькі і нават намовіў пайсці на саюз з крыжакамі супроць Кейстута[182]. У сваю чаргу, адзін з крыжакоў, што быў кумам Кейстута паведаміў яму аб зносінах Ягайлы праз Вайдылу з крыжакамі. Кейстут паставіў у вядомасць свайго сына Вітаўта, але той, будучы ў вялікай дружбе з Ягайлам, не паверыў гэтым звесткам.

Менавіта ў той час Ягайла і паслаў свае войска на Полацк, каб пасадзіць там Скіргайлу, што і выкарыстаў Кейстут. Ён, сабраўшы свае палкі, прыйшоў у Вільню і захапіў Ягайлу і яго маці. Тут жа ён выявіў і паперы, якія даказвалі змову Ягайлы з крыжакамі. Захоплены быў і Вайдыла, якога па загаду Кейстута павесілі на шыбеніцы. Аднак з Ягайлам і з ягонай маці абыходжанне было больш гуманнае. Кейстут пакінуў яго на волі і аддаў яму ўсе ягоныя ўладанні і казну. Спачатку Ягайла накіраваўся ў Крэва, куды яго суправаджаў Вітаўт, а адтуль — у Віцебск.

Вось у гэты час, як сведчаць крыніцы, і была знятая аблога Полацка. Кейстут, захапіўшы Вільню, а тым самым і вярхоўную ўладу, адправіў у Полацк і ў войска, якое аблажыла яго, паслоў, якія паведамілі там аб паражэнні Ягайлы. Пачуўшы пра гэта, войска адышло з Полацка ў Вільню, а Скіргайла, застаўшыся ні з чым, вымушаны быў бегчы да крыжакоў.

Як вядома, у свой час Кейстут паслаў Ягайлу ваяваць супроць Андрэя. Цяпер жа ён вырашыў мець у асобе Андрэя саюзніка, а не ворага, і таму аддаў яму Полацк. Аднак аўтар «Хронікі Быхаўца» лічыць Анд-

рэя (ён яго называе Гарбатым, што магло быць у сапраўднасці) сынам Кейстута і законным гаспадаром Полацка[183]. Гэта не памылка аўтара «Хронікі Быхаўца», як лічыў М. Улашчык[184], а свядомая фальсіфікацыя фактаў. Гэта яшчэ адзін прыклад таго, як у летапісах XVI ст. (тады і была створана «Хроніка Быхаўца») скажалася палітычная гісторыя Вялікага княства Літоўскага ва ўгоду жамойцкай знаці, якой прыпісвалася галоўная роля ва ўтварэнні дзяржавы. Паколькі асабліва важна было паказаць падначаленне Полацка жамойцкім князям, насуперак праўдзівым звесткам Андрэй і быў паказаны сынам Кейстута. З гэтай жа прычыны Кейстут ідэалізаваўся як князь Жамойці, і ўсяляк прыніжаўся Ягайла як князь беларускай часткі дзяржавы[185].

Як бачым, падзеі пацвердзілі шырокія палітычныя амбіцыі Кейстута, якія былі выяўленнем яго імкненняў заняць вядучае месца ў дзяржаве. Менавіта з гэтага часу, а не з часу Міндоўга, пачынаецца паступовае ўзвышэнне літоўскіх (у сучасным значэнні гэтага слова, а тады — жамойцкіх) земляў. Кейстут і з'явіўся фактычна першым іх князем, аднак адзіным і нядоўгачасовым.

Як Кейстут выкарыстаў адсутнасць войск Ягайлы ў Вільні (яны былі пад Полацкам) для захопу ўлады, так цяпер зрабіў і Ягайла, выкарыстаўшы для захопу ўлады адсутнасць войск Кейстута. Гэтыя войскі былі накіраваныя пад Наваград-Северскі, дзе княжыў Дзмітрый Карыбут, што аддаўся пад уладу Масквы. Загадана было ісці туды і Ягайлу. Аднак ён, забыўшыся аб сваёй прысязе Кейстуту «николи противу его не стояти и завжды в его воли быти»[186], не пайшоў з Кейстутам, а стаў падбухторваць віленскіх мяшчанаў праз якіхсьці «слуг Гаставых», пад якімі некаторыя даследчыкі разумеюць нямецкіх мяшчанаў у Вільні[187]. Сам жа Ягайла са сваім войскам прыімчаўся з Віцебска ў Вільню, а адтуль пайшоў у Трокі, куды на злучэнне з ім ішлі прускія крыжакі. Не спадзеючыся вытрымаць такі націск, Трокі, якія былі рэзідэнцыяй Кейстута (таму туды і накіраваўся Ягайла), адразу здаліся. У сваю чаргу Кейстут, якому аб усім, што адбывалася, паведаміў Вітаўт, накіраваўся з-пад Ноўгарад-Северскага ў Гародню, дзе быў і Вітаўт.

Вітаўт паспадзяваўся на дапамогу свайго зяця Януша Мазавецкага. Аднак усё адбылося наадварот. Януш Мазавецкі, карыстаючыся дзяржаўным замяшаннем у Вялікім княстве Літоўскім, пайшоў з войскам у Берасцейскую зямлю, якой валодаў Кейстут, захапіў шэраг яе гарадоў (Берасце ўзяць не змог), пасля чаго вярнуўся назад, пакінуўшы ў Драгічыне і Мельніку свае гарнізоны.

Трэба заўважыць, што менавіта гэтыя падзеі добра высветлілі становішча Кейстута найперш як князя Жамойці. І таму зразумела, чаму ён у крытычны момант сабраў вакол сябе «усю Жамойцкую зямлю і войскі» і пайшоў да Вяллі, дзе хутка злучыўся з войскам Вітаўта і разам з ім падышоў да Трокаў і ўзяў замак у аблогу. Сюды ж з войскам прыйшоў і Ягайла, а таксама яго саюзнікі — прускія і лівонскія крыжакі. І вось калі абодва войскі падрыхтаваліся да бітвы, ад Ягайлы з'явіліся паслы, якія прапанавалі не ўступаць у бой і закончыць справу мірам, каб «ён (Кейстут) трымаў сваё, а мы (Ягайла) сваё»[188]. Паслы далі прысягу Вітаўту, якую ён прыняў. Прыняў яе і Скіргайла, які выступаў на баку Ягайлы. Далей гэтая прысяга была паўторана Кейстуту — што ні яму, ні яго сыну Вітаўту нічога благога не будзе зроблена, калі яны прыедуць да Ягайлы, каб заключыць мір. Аднак Ягайла парушыў прысягу. Калі Кейстут і Вітаўт з'явіліся да Ягайлы, ён прапанаваў ім паехаць у Вільню і там заключыць дагавор аб міры. Не прадбачачы нічога небяспечнага, Кейстут, гэтаксама як і Ягайла, распусціў сваё войска. Але пасля прыезду ў Вільню Ягайла захапіў Кейстута і Вітаўта, адправіў іх у Крэва і пасадзіў у вежу. На пятую ноч Кейстут быў задушаны. Захаваліся імёны князевых забойцаў: імі былі каморнікі Ягайлы — Прокша, які даваў яму ваду, а таксама крыжак-манах Мостэр, Кучук і Лісіца Жабянцяй[189].

Так трагічна закончылася жыццё гэтага даволі даўгавечнага палітыка. Само сабой паўстае пытанне: «Выпадковым ці заканамерным быў такі канец?» Ужо адзначалася тэндэнцыйнасць аўтара «Хронікі Быхаўца» ў паказе ўзаемаадносін Ягайлы і Кейстута, калі першы паўставаў выключна ў чорных фарбах, а другі — у светлых. На жаль, некаторыя гісторыкі (П. Бранцаў, В. Даніlевіч) прымалі ўсё гэта за чыстую праўду і адпаведна

характарызавалі памянёных асобаў. Але нягледзячы на старанне ўсю віну за жорсткасці ўскласці на Ягайлу, хроніка не магла схаваць таго факта, што менавіта Кейстут пачаў барацьбу з Ягайлам, а не наадварот. Як ні распісвалася тут дабрыня Кейстута, хроніка тым не менш адзначыла, што ён загадаў узвесці на шыбеніцу Вайдылу.

Яшчэ невядома, ці адпавядае сапраўднасці тое, што Ягайла быў высланы спачатку ў Крэва, а потым у Віцебск, бо маюцца звесткі, што ён быў сасланы Кейстутам у Полацк, дзе прасядзеў у турме болей года[190]. Ужо гэтыя схаваныя ўслужлівымі храністамі факты могуць казаць аб іншым палітычным і чалавечым абліччы Кейстута. Таму, ці такой ужо выключнай падзеяй з'яўляецца жорсткая расправа Ягайлы з Кейстутам. Успомнім, як Віцень у 1293—1294 гг. жорстка расправіўся з жамойцкімі старшынамі, што паўсталі супроць яго і хацелі схіліцца на бок крыжакоў. Гэтак жа і Гедзімін бязлітасна абышоўся з тымі ж жамойтамі і іх важаком Пялюзам, якія таксама доўгі час супраціўляліся вялікакняскай уладзе. Дык ці варта пасля гэтага здзіўляцца падступнасці і жорсткасці Ягайлы ў абыходжанні з Кейстутам.

Але калі Віцень і Гедзімін распраўляліся з жамойцамі за іх сепаратысцкія намеры, то Ягайла паўстаў супроць Кейстута за яго гегеманісцкія памкненні, а дакладней, за спробу вывесці Жамойць на першае месца ў дзяржаве. З гэтым Ягайла (як і ягоны бацька Альгерд) не мог згадзіцца, бо, будучы вялікім князем, найперш выяўляў інтарэсы ўсходніх, г. зн. беларускіх земляў. Ягайла добра бачыў тую спрыяльную глебу, якая жывіла дзейнасць Кейстута, а менавіта жамойцкую язычніцкую партыю, што групавалася вакол Кейстутавай жонкі Біруты — заўзятай язычніцы і былой вайдэлоткі. Вось чаму Ягайла пакараў не толькі Кейстута, але і многіх жамойцкіх баяраў, а найперш род Біруты: яе дзядзька Відзімонт, быў «на колах разбіты», а двум другім дзядзькам адсеклі галовы. Сама Бірута была прысуджаная да ўтаплення ў Нёмане, але ёй удалося нейкім чынам вызваліцца ад кары, і яна памерла ў 1416 г.[191]. Праўда, тут гаворыцца, што ўсё гэта Ягайла рабіў, помсцячы за Вайдылу. Аднак зразумела, што пад гэтым, як і ва ўсёй гісторыі з Вайдылам, хавалася жорсткая палітычная барацьба за вядучае месца ў дзяржаве.

Усё адзначанае паказвае, што менавіта з Кейстута пачынаецца ўзвышэнне літоўскай (паўтараем: у сучасным значэнні гэтага слова, а тады — жамойцкай) часткі дзяржавы. Аднак яе імкненне выйсці на першае месца закончылася жорсткім паражэннем, што і вызначыла трагічны фінал жыцця Кейстута.

Ягайла і Вітаўт

Такі ж трагічны лёс чакаў і Вітаўта. Ён таксама быў прывезены ў Крэва з жонкаю, змешчаны ў асобным пакоі, дзе яго пільна вартавалі, аднак ім удалося ашукаць вартавых і выйсці з замка, пасля чаго князь уцякае да крыжакоў праз Берасце і Мазовію і прыбывае ў Прусію, дзе яго прыязна сустракае вялікі магістр ордэна Конрад.

Спачатку магістр Конрад Чольнер у адказ на просьбу Вітаўта дапамагчы яму ў барацьбе з Ягайлам зрабіў спробу прымірыць іх. У сваім лісце да Ягайлы ён у ліку іншага прасіў Ягайлу вярнуць хоць частку ўладанняў, што належалі Вітаўту. Аднак Ягайла адмовіўся і, у сваю чаргу, прасіў вялікага магістра не хваляваць жамойтаў, якія з'яўляюцца яго падданымі. Гэта для нас асабліва важна, бо паказвае, што па-ранейшаму для Ягайлы галоўным было захаваць пад сваёй уладай Жамойць (Жмудзь). Хоць ён і згадзіўся на сустрэчу з вялікім магістрам, аднак яна не адбылася, паколькі апошні не прыехаў ва ўмоўленае месца, а Ягайла не захацеў ехаць на новае месца. Пасля зрыву сустрэчы вялікі магістр піша Ягайлу ліст, у якім рашуча абвінавачвае яго ў прысваенні часткі Самагіціі (так па-лацінску называлася Жамойць-Жмудзь). Зноў, як бачым, жамойцкае пытанне выступае ў гэтым канфлікце як галоўнае.

І вось у жніўні 1380 г. вялікае крыжацкае войска, а таксама Вітаўт з жамойцкім атрадам увайшлі на тэрыторыю Вялікага княства Літоўскага. Але крыжацкае войска, узяўшы Трокі і парабаваўшы ваколіцы, вярнулася назад. Па ўсім відаць, што для крыжакоў

было больш важна парабаваць, чым дапамагчы Вітаўту. Адразу ж пасля адыходу крыжакоў, Ягайла зноў займае Трокі, што зразумела, бо яны былі ключом да валодання Жамойцю.

Вядома, такі вынік крыжацкай дапамогі не мог задаволіць Вітаўта, але, каб разлічваць на далейшую падтрымку, ён павінен быў пайсці на чарговыя ўступкі і ахвяраванні. Калі першы раз ён згадзіўся (пры ўмове сваёй перамогі над Ягайлам) стаць васалам Ордэна, то цяпер даў абяцанне аддаць крыжакам Жамойць. Апроч таго, ён павінен быў ахрысціцца ў каталіцкую веру, што і адбылося 21 кастрычніка 1383 г.

Усё гэта задавальняла вялікага магістра, і ўвосень 1383 г. ён распачаў супроць Ягайлы ваенныя дзеянні. Крыжакі ўварваліся на тэрыторыю Вялікага княства Літоўскага і недалёка ад Кернавы ўзялі разбураную крэпасць Марыенвэрдар, дзе і адбылося новае пацвярджанне раней падпісаных умоў паміж вялікім магістрам і Вітаўтам, прычым князь узяў на сябе новыя абавязацельствы. Вайна ў перспектыве набывала зацяжны характар, і таму кожны з бакоў не быў упэўнены ў сваёй перамозе. Вітаўт нават і пры ўмове сваёй перамогі прадбачыў сваю залежнасць ад Ордэна. Для Ягайлы ж гэтая вайна магла скончыцца агульным аслабленнем дзяржавы, што магло прывесці і да яе развалу. Вось чаму менавіта ён звярнуўся да Вітаўта з мірнаю прапановай (ёсць звесткі, што ён быццам бы зрабіў гэта па радзе сваёй маці Юльяны). Праўда, Вітаўт мог разлічваць на мір толькі пры згодзе парваць з Ордэнам, на што ён і згадзіўся, пачаўшы разам з Ягайлам змагацца супроць крыжакоў.

Асаблівую ўвагу прыцягвае той факт, што Вітаўт, атрымаўшы ад Ягайлы Гарадзенскую і Берасцейскую землі і Луцк, пераходзіць з каталіцтва, якое ён прыняў зусім нядаўна ва ўгоду Ордэну, у праваслаўе. Па-першае, гэта характарызуе Вітаўта як дзяржаўнага дзеяча, што кіраваўся адпаведнымі палітычнымі абставінамі, якія складваліся ў той ці іншы час. Змагаючыся разам са сваім бацькам Кейстутам супроць Ягайлы, ён адстойваў інтарэсы Жамойці. Аднак пасля гібелі Кейстута, уступіўшы ў саюз з Ордэнам для далейшай барацьбы з Ягайлам, ён ахвяруе і Жамойцю, і язычніцтвам. Затым, памірыўшыся з Ягайлам і атрымаўшы ад яго землі з праваслаўным насельніцтвам, ён ахвяруе каталіцтвам і прымае праваслаўе. Гэты факт прымушае нас зноў вярнуцца да становішча Кейстута, які адначасова валодаў і язычніцкай Жамойцю і праваслаўнымі Гарадзеншчынай і Берасцейшчынай.

Ці маглі гэтыя землі мірыцца з тым, што іх князем быў язычнік? У святле прыняцця Вітаўтам праваслаўя адказ можа быць толькі адзін: не маглі.

А цяпер згадаем, як жа тады паводзіў сябе Кейстут? Найверагодней, што ён вымушаны быў выступаць у двух абліччах: перад праваслаўнымі — як праваслаўны, перад язычнікамі — як язычнік. Але паколькі ён больш часу праводзіў у Троках, то, вядома, больш знаходзіўся пад уплывам язычніцкага акружэння (асабліва з боку роду жонкі Біруты), што і стварыла пра яго ўяўленне як пра князя-язычніка. Такая акалічнасць не магла адмоўна не ўздзейнічаць на праваслаўныя ўладанні Кейстута, якія не аказалі яму падтрымкі ў барацьбе з Ягайлам, што і з'явілася адной з прычын яго паражэння. Усё гэта ўбачыў Вітаўт, што і прымусіла яго змяніць каталіцтва на праваслаўе, бо з князем, які быў у язычніцтве, не маглі б мірыцца ні Гародзеншчына, ні Берасцейшчына.

Але Вітаўт, атрымаўшы гэтыя дзве зямлі, якія належалі яго бацьку, не забыўся і аб Троцкім княстве (фактычна яно было галоўным бацькавым уладаннем) і, вядома ж, прэтэндаваў на яго. З гэтым не мог пагадзіцца Ягайла, які прадбачыў, што ў такім разе Жамойць, атрымаўшы Вітаўта, якога яна ўспрымала як свайго законнага князя, зноў уздыме барацьбу за вядучае месца ў дзяржаве. Менавіта суперніцтва Ягайлы і Вітаўта за Троцкае княства пагражала зноў разгарэцца ў зацяжную ўнутраную барацьбу. Зразумела, што Ягайла трывожыўся і шукаў для сябе моцнай падтрымкі, якая магла паказаць Вітаўту марнасць ягоных намераў.

І ўсё ж пагроза доўгай унутранай барацьбы, якой бы яна небяспечнай ні была, блякла перад грознай знешняй небяспекай. Менавіта перавага адмоўных знешніх фактараў над унутранымі цяжкасцямі і з'явілася важнейшай адметнасцю Вялікага княства, што ў далейшым найперш і садзейнічала яго заняпаду. Той трохкутнік, які ўжо вызначаўся пры Гедзіміне, сціскаўся ўсё больш пагрозліва. З паўночнага захаду — крыжацкая агрэсія,

з захаду — націск Польшчы, у вярхах якой ужо выспеў план падначалення суседняй краіны, а на ўсходзе ўжо пачала паступова заваёўваць суседнія з ёю ўладанні Вялікага княства Масква. Апынуўшыся ў такім акружэнні, наша дзяржава не магла весці паспяховай барацьбы з усімі варожымі сіламі адразу і мусіла шукаць разумнага кампрамісу. Ім і стала Крэўская ўнія, якая істотна змяніла кірунак дзяржаўнага жыцця і тым самым адкрыла новы этап нашага гістарычнага шляху.

Як бачна з разгледжанага, віленскі перыяд быў асабліва спрыяльны і плённы ў нашай гісторыі. Гэта быў час, калі наша дзяржава ў сваёй унутранай і знешняй палітыцы кіравалася толькі сваімі інтарэсамі, а значыць — адзін з перыядаў яе найбольшай самастойнасці.

Галоўным яго вынікам быў найперш імклівы тэрытарыяльны рост Вялікага княства, асабліва ў часы Альгерда, калі ён, выкарыстаўшы спрыяльную знешнепалітычную кан'юнктуру, далучыў да сваіх уладанняў шэраг новых земляў, павялічыўшы ўладанні больш чым у два разы.

Віленскі перыяд асабліва спрыяльны быў для беларускіх земляў, якія канчаткова аб'ядналіся і тым самым замацавалі сваё цэнтральнае месца ў дзяржаве, у выніку чаго, паводле вобразнага выразу Ф. Багушэвіча, Беларусь была тут, «як зерне ў гарэху». Усё гэта спрыяла хутчэйшай кансалідацыі беларускай народнасці, далейшаму развіццю яе культуры і канчатковаму фармаванню яе мовы, якая па-ранейшаму прадаўжала быць у Вялікім княстве Літоўскім дзяржаўнай.

Перанясенне сталіцы з Навагародка ў Вільню не толькі не зменшыла беларускага характару дзяржавы, але яшчэ больш умацавала яго. Сталічнае значэнне Вільні актыўна садзейнічала далейшай беларускай асіміляцыі балцкага насельніцтва, што і ператварыла Віленшчыну ў беларускі край ужо тады. Тым самым побач з пашырэннем тэрыторыі Беларусі на ўсходзе ішоў такі самы працэс і на захадзе. Усё гэта яшчэ раз паказвае, што ніякага літоўскага (у сучасным значэнні гэтага слова) панавання над беларускімі землямі ў тыя (як і ў ранейшыя) часы не было. Усё адбывалася наадварот: ішло далейшае падначаленне балцка-літоўскіх земляў вярхоўнай уладзе, і усялякае іх супраціўленне ці імкненне заняць у дзяржаве больш высокае месца жорстка караліся. Калі беларуская тэрыторыя і беларускае насельніцтва ўсё больш павялічваліся, то балцка-літоўскія землі і балцка-літоўскае насельніцтва ўвесь час змяншаліся. Усё гэта яшчэ раз яскрава паказвае, што не балцка-літоўскія, а беларускія землі займалі ў Вялікім княстве Літоўскім пануючае месца, што па-ранейшаму вызначала яго як беларускую дзяржаву.

Зацемкі

1 Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Мн., 1990. С. 346—347.
2 Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 32. М., 1975. С. 137—138.
3 Голубович В., Голубович Е. Кривой Город — Вильно. М., 1945. С. 125.
4 Тамсама. С. 124, 125.
5 Slownik geograficzny ziem polskich. T. 4. Warszawa, 1884. S. 666, 814.
6 Scriptores rerum Prussicarum. Leipcig, t. II, p. 623.
7 Ушинскас В. Формирование раннегосударственной территории Литвы X — XII вв. Л., 1988. С. 15.
8 Letuwies torbine enciclopedija. Wilnius, 1976. T. 1. P. 463.
9 Послания Гедимина. Вильнюс. С. 64, 68.
10 Letuwies torbine enciclopedija. Wilnius, 1976. T. 1. P. 463.
11 ПСРЛ. Т. 32. С. 32, 35.
12 Тамсама. Т. 17. СПб., 1908. С. 593—596.
13 Пашуто В. Образование Литовского государства. М., 1959. С. 76.
14 ПСРЛ. Т. 2. М., 1962. С. 12.
15 Тамсама. Т. 17. С. 574.
16 Slownik georgaficzny. Т. 13. С. 499.
17 ПСРЛ. Т. 17. С. 595.
18 Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. С. 332—333.
19 ПСРЛ. Т. 32. С. 211; Т. 35. С. 286.
20 Юргевич В. Опыт объяснения имен князей литовских / Чт. в Имп. об-ве истории и древностей Российских. 1883. Кн. 3. С. 27.
21 ПСРЛ. Т. 32. С. 136.
22 Русско-Ливонские акты. СПб., 1857. С. 30.
23 Васильевский В. Переход Гедимина в католичество // Журн. мин-ва народн. просвещ. № 1. СПб., 1872. С. 144.
24 Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1959. Т. 1. С. 97.
25 ПСРЛ. Т. 32. С. 136.
26 Dusburg Petri. Chronica terrae Prussiae. Т. 3. С. 305, 317.
27 ПСРЛ. Т. 2. СПб., 1843. С. 207.
28 Тамсама. Т. 32. С. 35.
29 Васильевский В. Очерк истории города Вильны // Памятники русской старины в западных губерниях Империи. Вып. 5. Вильно, 1872. С. 11.
30 ПСРЛ. Т. 32. С. 136.
31 Послания Гедимина. Вильнюс, 1966. С. 30.

32 Антонович В. Монографии. Киев, 1878. С. 47.
33 ПСРЛ. Т. 17. С. 573.
34 Тамсама. С. 590—591.
35 Тамсама. Т. 2. 1843. С. 202.
36 Тамсама. Т. 32. С. 136—137.
37 Антонович В. Монографии. Киев. 1878. С. 47—51.
38 Dusburg Petri. Цыт. твор.
39 Антонович В. Монографии. Киев. 1878. С. 43—44.
40 Татищев В. История российская. Т. 1. М.; Л., 1962. С. 111.
41 Никжянтайтис А. Гедиминас // Вильнюс, 1990. № 4.
42 Брянцев П. История Литовского государства. Вильно, 1890. С. 124.
43 Псковские летописи. Вып. 1. М.; Л., 1941. С. 15.
44 Тамсама. С. 15—16.
45 Тамсама. Вып. 2. М., 1955. С. 23.
46 ПСРЛ. Т. 3. СПб., 1846. С. 77.
47 Послания Гедимина. С. 168—170.
48 Тамсама. С. 28, 50.
49 ПСРЛ. Т. 3. 1846. С. 73—74.
50 Ермаловіч М. Вузел загадак // Полымя. 1988. № 10.
51 Данилевич В. Очерки истории Полоцкой земли. Киев, 1896. С. 151—152.
52 Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. С. 348—349.
53 Полоцкие грамоты. Вып. 1. М., 1977. С. 39.
54 ПСРЛ. Т. 2. 1843. С. 341.
55 Тамсама. С. 342.
56 Тамсама. С. 251.
57 Тамсама. С. 203.
58 Тамсама. С. 346.
59 Русско-Ливонские акты. С. 21.
60 Тамсама.
61 Послания Гедимина. С. 27.
62 Тамсама. С. 88.
63 Васильевский В. Переход Гедимина в католичество. С. 172.
64 Послания Гедимина. С. 126—128.
65 Тамсама. С. 144.
66 Тамсама. С. 138.
67 Тамсама. С. 140.
68 Васильевский В. Переход Гедимина в католичество. С. 186.
69 История Ливонии. Т. 2. Рига, 1885. С. 225.
70 Послания Гедимина. С. 120—121.
71 Никжянтайтис А. Гедиминас // Вильнюс. 1990. № 4.
72 Послания Гедимина. С. 30.
73 Тамсама. С. 54.
74 ПСРЛ. Т. 32. С. 138.
75 История Ливонии. Т. 2. С. 202.
76 Тамсама. С. 201—202.
77 Тамсама. С. 204.
78 Тамсама.
79 Тамсама.
80 Тамсама. С. 225.
81 Никжянтайтис А. Гедиминас // Вильнюс. 1990. № 4.
82 Тамсама. С. 150—151.
83 Тамсама. С. 150.

84 История Ливонии. Т. 2. С. 228.
85 Антонович В. Монографии. Киев. 1878. С. 43.
86 История Ливонии. Т. 2. С. 239.
87 ПСРЛ. Т. 32. С. 41—42.
88 Антонович В. Монографии. Киев. 1878. С. 74.
89 ПСРЛ. Т. 32. С. 138.
90 Антонович В. Монографии. Киев. 1878. С. 76.
91 ПСРЛ. Т. 32. С. 173.
92 Narbutt T. Dzeje starozytne narodu litewskiego. T. IV. C. 267.
93 Никжянтайтис А. Кто погиб под Баербургом // Тр. АН Лит ССР, серия общ. наук. 1987. № 1 (98). С. 31—43.
94 Псковские летописи. Вып. 1. С. 18; Вып. 2, С. 24.
95 Тамсама. Вып. 1. С. 18.
96 Никжянтайтис А. Гедиминас // Вильнюс. 1990. № 4,
97 Русско-Ливонские акты. С. 13.
98 ПСРЛ. Т. 11. С. 174.
99 Псковские летописи. Вып. 1. С. 19; Вып. 2. С. 25.
100 Тамсама. Вып. 2. С. 25—26.
101 Тамсама. С. 26.
102 Тамсама.
103 Данилевич В. Монографии. Киев. 1878. С. 158.
104 Полоцкие грамоты. Вып. 1. С. 39.
105 ПСРЛ. Т. 32. С. 138.
106 Тамсама. Т. 2. Спб., 1843. С. 350.
107 Тамсама. Т. 32. С. 136.
108 Тамсама.
109 Тамсама. С. 138.
110 Тамсама.
111 Тамсама. Т. 3. Спб., 1841. С. 83.
112 Тамсама. Т. 11. С. 190.
113 Псковские летописи. Вып. 1. С. 20—21; Тамсама. Вып. 2. С. 26—27.
114 Антонович В. Монографии. Киев. 1878. С. 109.
115 Псковские летописи. Вып. 2. С. 25—26.
116 Тамсама. С. 27.
117 Тамсама.
118 Тамсама.
119 ПСРЛ. Т. 3. Спб., 1841. С. 83.
120 Новгородская IV летопись. С. 58.
121 Тамсама.
122 Тамсама.
123 ПСРЛ. Т. 7. Спб., 1856. С. 216.
124 Дыялекталагічны атлас Беларусі. Мн.. 1968. Карта VII.
125 ПСРЛ. Т. 11. М., 1965. С. 207.
126 Тамсама. С. 211.
127 Тамсама. С. 213.
128 Тамсама. Т. 12. С. 19.
129 Тамсама. С. 20.
130 Тамсама. С. 218.
131 Тамсама. С. 21, 47.
132 Данилевич В. Е. Очерки истории Полоцкой земли. Киев, 1896. С. 158.
133 Антонович В. Монографии. Киев. 1878. С. 111.
134 ПСРЛ. Т. 11. С. 106.

135 Тамсама. С. 172.
136 Тамсама. С. 207.
137 Дыялектычны атлас Беларусі. Карта VII.
138 ПСРЛ. Т. 11. С. 187.
139 Тамсама. С. 191—192.
140 Тамсама. С. 211, 218.
141 Тамсама. Т. 12. С. 15—17.
142 Тамсама. С. 19—20.
143 Тамсама. С. 20—22.
144 Тамсама. С. 26—28.
145 Тамсама. С. 28—36.
146 Danilowicz J. Skarbiec dyplomatyczny. T. 1. C. 218.
147 ПСРЛ. Т. 12. С. 217—218.
148 Danilowicz J. Skarbiec dyplomatyczny. T. 1. C. 170.
149 Jana Dlugosza. Rocznik kroniki slawnego Krolewstwa Polskiego. C. 1090—1092.
150 Danilowicz J. Skarbiec dyplomatyczny. T. 1. C. 198.
151 Тамсама. С. 196—197.
152 ПСРЛ. Т. 32. С. 139.
153 Тамсама. С. 43—44.
154 Тамсама. С. 43.
155 Тамсама. С. 139.
156 Тамсама. С. 43.
157 Narbutt T. Dzeje starozytne narodu Litewskiego. T. IV. C. 267.
158 ПСРЛ. Т. 32. С. 43.
159 ПСРЛ. Т. 2. 1843. С. 350.
160 ПСРЛ. Т. 32. С. 43.
161 Naruszewicz. Historia ludu polskiego. T. IX. C. 245—247.
162 Jana Dlugosza. Цыт. твор. Т. X. С. 35—36.
163 ПСРЛ. Т. XI. С. 178.
164 Карамзин Н. История государства Российского. Т. 5. 1884. Заўвага 44.
165 ПСРЛ. Т. 32. С. 193.
166 Narbutt T. Dzeje starozytne narodu Litewskiego. T. IV. C. 236—237.
167 Брянцев П. История Литовского государства. Вильно. 1890. С. 180.
168 Schriptores rerum Prussicarum. T. 11. Leipzig. 1835. C. 110.
169 Данилевич В. Монографии. Киев. 1878. С. 162.
170 Cronika Wigand i Marburgen. C. 591.
171 ПСРЛ. Т. 3. С. 91.
172 Тамсама.
173 Татищев В. История Российская. Т. IV. С. 255.
174 Данилевич В. Монографии. Киев. 1878. С. 164.
175 Новгородская IV летопись. С. 75.
176 Тарасов К. Память о легендах. Мн., 1984. С. 38.
177 Тамсама. С. 26—27.
178 Повесть о Куликовской битве. М., 1959. С. 283.
179 Тарасов К. Память о легендах. С. 27.
180 ПСРЛ. Т. 3. С. 92.
181 Хроника Быховца. М., 1966. С. 62.
182 ПСРЛ. Т. 32. С. 62.
183 Хроника Быховца. С. 60.
184 Тамсама. С. 133, 135.

185 Хроника Быховца. С. 60—64.
186 Тамсама. С. 62
187 Тамсама. С. 134.
188 Тамсама. С. 63.
189 Тамсама. С. 64.
190 Данилевич В. Монографии. Киев. 1878. С. 166. Заўвага 109.
191 Хроника Быховца. С. 64.

Змест

Мэта выдавецкага цэнтра

«БАЦЬКАЎШЧЫНА»

— праз добрую кнігу спрыяць павазе беларусаў да сваёй гісторыі, культуры і мовы, абуджаць нацыянальную годнасць.

Гэтаму якраз і служыць самаахвярная праца Міколы Ермаловіча. Яго гістарычнае даследаванне «Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяды» імгненна разышлося, вучыць сённяшніх беларусаў ведаць сваю мінуўшчыну, шанаваць родны край.

Працягам той кнігі з'яўляецца нарыс «Віленскі перыяд», прысвечаны часу, калі старажытнабеларуская дзяржава стала адной з самых магутных краін тагачаснай Еўропы.

Выдавецкі цэнтр

«БАЦЬКАЎШЧЫНА»

выказвае шчырую ўдзячнасць Згуртаванаму Беларуска-Амерыканскаму Дапамогаваму Камітэту за спрыянне ў выданні гэтай кнігі, асабіста сп. Віталю Цярпіцкаму, а таксама сям'і Пашкевічаў з Канады і сп. Паўлу Урбану з Нямеччыны за дапамогу ў развіцці беларускамоўнай выдавецкай справы, за бескарыслівы ўклад у духоўнае Адраджэнне роднага народа.

Наш адрас: 220053, Беларусь, Менск, Даўгінаўскі тракт, д. 52/9. Т. 37-05-44.

Навуковае выданне

Ермаловіч Мікола Іванавіч

Старажытная Беларусь

Віленскі перыяд

Адказны за выпуск Яўген Лецка.

Здадзена ў набор 16.12.93. Падп. да друку 16.02.94. Фармат 84×108[1]/32. Гарнітура звычайная новая. Высокі друк. Ул. выд. арк. 4,98. Ум. друк. арк. 5,04. Тыраж 25 000 экз. Зак. 639.

Выдавецкі цэнтр «Бацькаўшчына», МП «Бесядзь». Ліцэнзія ЛВ № 82. 220053, Мінск, Даўгінаўскі тракт, 52/9.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск. Чырвоная, 23.

ВЦ «БАЦЬКАЎШЧЫНА»

бярэ заяўкі на выданне літаратуры featурознай тэматыкі як ад тутэйшых, так і замежных асобаў, фірмаў і арганізацый,

выконвае заказы на камп'ютэрны набор і вёрстку,

гарантуючы хуткасць і якаснасць.

Будзем шчыра ўдзячныя ўсім, хто складзе ахвяраванні на выпуск беларускамоўнай літаратуры.

220053, Рэспубліка Беларусь, Менск, Даўгінаўскі тракт 52-9, Т: 37-05-44, 23-98-51.
Р/р 5468893 АКБ «Беларусь» МФО 153001/595 Код 795.